

ПАЗАРЪТ – ПРОДУКТ НА РАЗУМА, ГЕНЕРАТОР НА АНТИКУЛТУРА И ПРОВОКАТОР НА КОНФЛИКТИ И ИНСТИНКТИ

Велчо Стоянов¹

„Разумът е възникнал във времето и би могло да настъпи време, когато отново няма да го има и следователно животът може да остане сляп и инстинктивен и/или „постчовекът“ да престане да представлява човешкият род, който е в криза; човекът ще изчезне, той ще е просто един предмет сред другите предмети; възможно е дори да изчезне от лицето на земята.“

С. Н. Булгаков, М. Куева, Ж. Атали,
К. Сейгън и Н. Бедряев

УВОД

Едва ли има здравомислещ човек, който равнодушно да приеме цитираните в мотото мисли на С. Н. Булгаков², М. Куева³, Ж. Атали⁴, К. Сейгън⁵ и Н. Бердяев⁶, които са смущаващи, тревожни, дори стряскащи. Тъй като са лансирани от твърде известни имена, те не бива да се отминават със снизхождение и/или пренебрежение.

Ако изразените апокалиптични визии за бъдещето са реално осъществими (или обещават, както се изразяват някои) възниква въпросът от какво са обусловени? Смятаме, че в основата им лежат както природни, така и социални фактори, и по-конкретно:

Първо, теорията на световно известния физик Ст. Хокинг за двете основни и противоположни фази на Еволюцията на Вселената – Големият взрив и последвалото го създаване и разширяване на Вселената, което все още продължава, и очакваното след него Голямо свиване, ако може така да се каже, на същата. Той – Ст. Хокинг, смята, че в резултат на Големия взрив и последвалото го разширяване на Вселената са обусловили тенденцията към разширяването на Космоса, което все още продължава с високи темпове; така се създава една необятна Вселена, изградена от милиарди Слънчеви системи и Галактики, аналогични на нашите и чийто диаметър се пресича

¹ Велчо Стоянов е доктор на икономическите науки, дългогодишен професор и преподавател във Финансово-счетоводния факултет на УНСС; тел.: 0888/455-333.

² Булгаков, С.Н., Философия хозяйство, Изд. „Наука“, Москва, 1990, с. 71.

³ Куева, М., Когато битове, атоми, неврони и гени образуват БАНГ, „Монд-дипломатик“, м. октомври, 2009, с. 22.

⁴ Атали, Ж., Братства. Една нова утопия, Изд. „КХ“, С., 2003, с. 182.

⁵ Сейгън, К., Свят, населен с демони. Науката като свещ в мрака, Изд. „Бард“, С., 2009, с. 348.

⁶ Вж.: Бедряев, Н., Смисълът на историята, ИК. „Хр. Ботев“, С. 1994, с. 198-199.

от слъчевия лъч за десетки милиарди светлинни години! Разширяващата се Вселена постепенно е започнала да преминава от хаос към ред и хармония и така бавно и постепенно са се създали благоприятни условия за живот, включително и разумен. През следващата фаза обаче ще започне обратният процес – свиването ѝ, при което „ще настъпи пълен хаос, при който разумен живот не би могъл да съществува“¹. Успокоителното е, че тази фаза-процес ще настъпи след около 10 млрд. години. Някои автори обаче считат, че условията за живот на нашата планета ще бъдат унищожени „само“ след 250 млн. години от очакваното сливане на всички континенти в един суперконтинент, като сблъсъците между тях ще се окажат фатални за живота на земята. С други думи създателката на живота – Природата, сама ще го унищожи в едно далечно бъдеще. Бедата е, че човекът със своята разумна, но неприродосъобразна дейност, съдейства на този процес главно на екологическа основа.

На второ място, неблагоприятната за човека еволюция в определена степен и смисъл се подпомага от уникалното му предимство – **разумът**. В случая имаме предвид главно твърдението на Негово Светейшество Далай Лама (поддържано и от други автори), че „нашият разум ни прави много умни ... (но) може да ни направи (и фактически ни прави – ВС) и нещастни“², поради това, че **е изначално несъвършен**: ограничено и несъвършено е и самото познание, придобивано чрез него, включително и действията, които той провокира и насочва. Може би поради това първоначалното намерение на Твореца е било да лиши човека от познанието, но дяволът е променил неговият замисъл, като е изкушил Адам и Ева да вкусат забраненият плод от дървото на познанието. Но, така или иначе, човекът притежава разум, който се смята за изначално несъвършен. Щом е така, това означава, че всичко, което е производно от или продукт на разума, също е белязано от несъвършенство – цялостната му социално-културна дейност, включително прословутият му феномен – пазарът, в чието съвършенство либералните фундаменталисти или либертарианците се кънат, превъзнасят, абсолютизират и едва ли не обожествяват. Да не забравяме обаче, че **„във всяко общество принципите биват подчинявани на интересите**, а то се удържа (ако перефразираме Русо) от принудата (армия, милиция, полиция) и от морален ред“³.

Пазарът наистина е велик социален механизъм на цивилизацията (по Ал Гор и други автори); той е, според Н. Чомски, достоен за възхвала идеал само ако резултатите от неговото действие отговарят на интересите на властимащите и привилегированите. С други думи, „ще продължим да живеем в несъвършения свят, обитаван от несъвършени човешки същества, каквито те винаги са били“⁴, но и винаги са се борили и стремели към неговото усъвършенстване.

Третият фактор, продукт на разума, е пазарът, който има определена връзка с апокалиптичните визии за бъдещето, изразени в мислите на цитираните в мотото

¹ Хокинг, Ст., Кратка история на времето, цит. по: Философия на науката, антология; съставители: С. Герджиков и К. Янакиев, Изд. „ЛИК“, С., 1999 г., с. 379.

² Негово Светейшество Далай Лама, Четирите благородни истини, Изд. „Мириам“, С., 2000, с. 137 и следв.

³ Дал, Р., Демокрацията и нейните критици, изд. „КХ“, С., 2006, с. 73.

⁴ Дал, Р., цит.съч., с. 73.

автори. В случая имаме **предвид куриозно-парадоксалната дуалност на пазара в смисъл, че той е продукт на разума, културен феномен, артефакт, но оставен сам на себе си, т. е. да действа напълно свободно, той придобива качества, черти и характеристики на неумолим природен закон.** Това означава, че той приема, признава и се съобразява само и единствено с материално-икономически ценности и резултати и остава сляп и глух спрямо социално-културни ценности, норми и изисквания. По такъв начин **той (пазарът) „изневерява“ на своя творец – разумът, и започва да обслужва преди всичко или главно материално-телесно-инстинктивната същност на човека.** Именно в този смисъл **той се явява генератор на контра- или антикултура и провокатор на неравенства, конфликти и инстинкти.** Той проявява негативизъм не само към духовността и културата, но и към държавата, която се стреми да погълне, тъй като не бил съвместим с нея. Впрочем ще видим, че той е несъвместим не само с държавата, но и с религията и църквата, което произтича най-вече от дисхармонията му с културата, която в миналото (при фидеизма) е имала главно и едва ли не само религиозно изражение и проявление.

По понятни причини ще се абстрахираме от чисто природния фактор – двете фази в Еволюцията на Вселената, съгласно теорията на Ст. Хокинг, и ще обърнем необходимото внимание на ролята на разума, като ще акцентираме главно върху активната роля на пазара при генерирането на антикултура и провокирането на груб материализъм, конфликти и инстинкти у човешките същества и в човешките отношения.

Целта на настоящата студия е:

Първо, да анализира и акцентира върху сложната и противоречива дуалност на човека и свързаното с това изначално несъвършенство на разума, а така също и върху негативните му последици.

Второ, да се покаже и докаже, така също сложната куриозно-парадоксална проява на пазара, който от феномен на разума или артефакт се превръща в генератор на контракултура (по Д. Бел) или на антикултура (по Б. Бюканън, Е. Фром и др. автори) и в същото време е провокатор-стимулатор на груб материализъм, неравенства, конфликти и природни инстинкти, т. е. той е „убиец“ на културата и покровител на антикултурата.

Трето, като се анализират двете основни и противоположни крайни и/или „чисти“ общества – непазарният социализъм-комунизъм, от една страна, и „пазарният строй“ (по Ж. Атали) или капитализмът, от друга страна, да се разбере, покаже и докаже, че макар и по различни пътища, те водят в края на краищата до едни и същи резултати – „варваризацията“ и „зоологизацията“ на човека и насочването му към джунглата, т. е. към природните инстинкти.

Четвърто, да се установи и разбере, че доколкото свързаният с глобализацията екуменизъм настоява за и води към балансиране на европейско-американското и азиатското мислене – между християнската вяра и азиатската религиозност, е необходимо да се обърнем с лице към характерната за азиатските философско-религиозни учения идея за „средния (благородния) път“, споделяна и от Аристотел, като „златна среда“.

1. РЕТРОСПЕКЦИЯ КЪМ ПРОИЗХОДА НА ЧОВЕКА И НЕГОВАТА СЛОЖНА, ПРОТИВОРЕЧИВА И УНИКАЛНА „ДУХО-МАТЕРИЯ“

За произходът на човека

Относно произхода на човека в научен оборот са две версии – религиозно-догматична и светско-научна.

Съгласно **религиозно-догматичната (библейската) версия** човекът е любимото създание или творение на Господ-Бог. Първо, Той е създал от кал или глина мъжът, вдъхнал му е дух (душа) и го се е превърнал в *първочовек*, наречен Адам. За да не бъде той – Адам, самотен, Господ сътворил от реброто му негова спътница – жена, именувана Ева.

Първочовеците Адам и Ева били настанени от техния Творец в Едемската градина или Раят, където започнал безгрижният им и блажен живот сред божествената природна среда. Те имали право да ползват плодовете на всички дървета с изключение на плодовете само на едно от тях – Дървото на познанието. Преобразилият се в змия Дявол или Сатана, обаче, първо изкушил Ева, а след това и Адам и те вкусили от *забранения плод* на Дървото на познанието. Бог бил силно разгневен от пренебрегването на Неговата забрана, като за наказание ги изгонил от рая и ги изпратил на Земята с проклятието да изкарват прехраната си и изобщо да преживяват „там долу“ в невероятно трудните условия „с пот на лицето“. Това божие проклятие и до ден днешен не е снето и продължава да тежи на многомилиардното потомство на Адам и Ева, на човечеството като цяло.

Първородният грях, изразяващ се във вкушването от Забранения плод на Дървото на познанието и изгонването на Адам и Ева от Рая с проклятие, поражда поне три въпроса, а именно: първо, не противоречи ли този неотменен все още грях на легендата за добрия, любящия и всепрощаващия Бог? Второ, защо Той не им е спестил това изкушение? И, трето, защо все пак Бог категорично е считал, че човекът не трябва да има достъп до познанието, а да остане вечно непросветен, неук, незнаещ, без възможности да разширява и усъвършенства своя разум, интелект?

При евентуален опит за отговор на този въпрос биха могли да се развият няколко хипотези, но безспорно е едно, че разликата между човек със и без познание е повече от съществена. По този повод Ш. Монтескьо пише, че „не е все едно дали един народ е просветен или не“¹ и „ако един народ не иска да се образова е враг на самия себе си“², според Т. Г. Влайков.

Замисълът на Бог е човекът да остане непросветен, но Дяволът е изкушил първочовеците да вкусят от Забранения плод и те са придобили способност и възможност за познание. В случая Дяволът добро или зло е сторил на човека, на хората? От библейско-богословска гледна точка Дяволът върши само злини (на човека и хората), но дали и в конкретния случай е така? Общоприето е, че „първочовеците са прогонени от Едемската градина, защото са отказали да бъдат невежи“³ и по такъв начин са

¹ Монтескьо, Ш., *Духът на законите*, С., 1984, с. 50.

² Цит. по: Добрев, П., *Българският интелект през вековете*, С., 2008, с. 198 – 199.

³ Атали, Ж., *Братства*с. 79-80.

сторили т. нар. *първороден грях*. Но ако нямаха възможност за познание дали щяха да бъдат същински човеци? Твърде трудно е да си представим човекът без познание, без интелект, без разум. По какво тогава той би се отличавал от останалите животински видове? А какви са щели да бъдат последиците за човечеството, ако Адам и Ева не бяха сторили първородния си грях?

Разбира се, християнската визия за произхода на човека не се споделя от всички религии. Някои от тях проповядват, че „колкото по-голям брой хора живеят по законите на любовта на бога, толкова повече изобилие, което им носи щастие, ще има по света“¹, при условие обаче, че е налице „духовен подход към парите“, според цитирания автор.

Според В. Любек „никакъв обществен механизъм не може да съществува без пари ... те са форма на енергия“². По-скоро те са концентриран израз на материално-икономически потенциал или икономическо богатство, наричано енергия, но трябва „да бъдат разглеждани и от холистична, духовна перспектива“³. В случая като че ли би могло да се направи аналогия между схващането за парите на В. Любек и на Аристотел, доколкото последният казва, че „бог е чиста нематериална енергия“⁴. Ако ги приемем – парите, за „форма на енергия“, те са по същество материална енергия, т.е. придобиват характер на материален Бог.

От позицията на Дао, изразена от В. Любек, парите са „форма на енергия“, която може да се увеличава или намалява така, че „силите Ин и Ян, покоят и активността, трябва да бъдат уравновесени, за да се постигне хармония“⁵. Хармонията обаче се приема и счита за по-нисша от съвършенството и „ако цялото проявление на Съществуването (ни) е съвършено, няма да има нужда нито от пари, нито от лихви, нито от това ниво на Съществуване, наречено материален свят“⁶. Крайният извод, следователно, е, че в рамките на земния или материалния свят е невъзможно да не се прилагат и/или използват парите. Те ще станат ненужни и излишни при съвършеното ни Съществуване, но при несъвършеното, но хармонично Съществуване не може без тях. Тук е налице определено доближаване до идеята на Христос за Царството божие, което Той щял да изгради на земята след второто пришествие.

Тезата на В. Любек, обявена за даоистска, ни изглежда по-скоро либерална, облечена в даоистка премяна, доколкото по същество увековечава парите и едва ли не ги обожествява, но все пак се опитва да облагороди действието им, което е пряко свързано с това на пазара. Даоистите все пак са се опитали да докажат, че *щастieto не е в парите* с прословутата си притча, която се изразява в следното: „Един ученик попитал учителя си – вярно ли е, че щастieto не е в парите? Учителят отговорил, че това е напълно вярно и е лесно да бъде доказано. Защото с пари можем да си купим легло – но не и сън; храна – но не и апетит; лекарства, но не и здраве; слуги – но не и приятели; жени – но не и любов; жилище – но не и домашно огни-

¹ Любек, В., Дао на парите, Изд. „Шамбала“, С., 2002, с.29.

² Пак там, с. 30.

³ Пак там, с. 34.

⁴ История мировой философии, изд. АСТ-Астраль, Москва, 2007, с.86.

⁵ Любек, В. цит. съч., с.34.

⁶ Пак там, с. 34.

ще; развлечения – но не и радост; учители – но не и ум. И споменатото далеч не изчерпва списъка¹.

Общо взето, религиите нямат позитивно отношение към парите и богатството, особено когато са натрупани по нечестен и/или неморално-неправомерен начин, но въпреки това Мамон никога не е бил напълно прогонен от лоното на църквата. *Материалният бог много често се е оказвал по-силен от духовния.*

От цитираните мисли на даоиста В. Любек може да се направи и интересното заключение, че са налице *три форми на Съществуване – хаос, хармония и съвършенство*, като първите две (форми) са в материалния свят, а третата – в нематериалния, представата за който е метафизическа. Другият му съществен извод-заключение е, че *в познатия ни земен свят съвършенството е невъзможно, но хармонията е желана, дори необходима*. Аристотел я нарича „златна среда“, а според азиатските религии и философии към нея води т. нар. „среден /благороден/ път“. „Златната среда“ и „средния /благородния/ път“ са нещо като алюзия на хармонията по пътя към която следва да се преодолее „диктатурата на парите“², а следователно и диктатурата на пазара. Не пазара и парите обаче отстъпват пред религията, а обратното – тя отстъпва пред тях. И все пак по достойнство следва да се оцени ролята на религията, която се стреми да облагороди диктатурата на пазара и парите.

Според *еволюционната теория*, всепризнат изразител на която е Ч. Дарвин, след създаването на необходимата среда и условия първоначално са се появили най-низшите организми, които непрекъснато са се развивали и усъвършенствали. Така се стига до по-висшите животински видове и до човекоподобните маймуни в частност, чиито генетични характеристики се покриват с човешките на 99,6 %, според К. Сейгън³. Така еволюцията и естественият подбор между видовете са довели до създаването на най-висшия животински вид – човекът, хомо сапиенс. Още Аристотел го нарича политическо животно, а за Ш. Монтескьо стремежът на хората да се обединяват в общности е природен закон⁴. Исторически е доказано, че естественият начин на живот на хората е бил в рамките на определени общности – от семейството до държавата, а вече и на по-широка основа – регионална и глобална. Безспорно е, че отклоненията на хората, главно по религиозни мотиви, от обичайния им социално-политически начин на живот – чрез отшелничеството например, а до известна степен и аскетизмът – са изключения през определени епохи, които са имали характер и на социален протест⁵. Самотният живот на хората сред природата не е естествено, „вечно“ и нормално тяхно жизнено поведение. Ако то се превърне в такова, човекът вероятно ще започне да губи от човешките си качества. Филмът Тарзан, а и други случаи с деца, намерени и отгледани от животни-бозайници показват, че при отглеждането и „възпитанието“ на децата от и сред тях (животните) те губят човешки и придобиват

¹ Най-известните Дао – притчи, изд. „ЛИК“, С., 2008, с. 71.

² Атали, Ж., Братства ..., с. 118.

³ Вж.: Сейгън, К., цит. съч., с. 87.

⁴ Монтескьо, Ш., цит. съч., с. с. 56 и 57.

⁵ Интересното е, че В. Зомбарт вижда корените на капитализма в аскетизма и користолюбието, но може би не трябва да се пренебрегва индивидуализмът – егоизмът и алчността., Вж.: Бел, Д., цит. сич., с. 19 и следв.

животински навици и начин на живот. Може би е прав Фр. Ницше, който твърди, че „варваринът, дивият звяр, е буден у всеки от нас“ (цит. по Д. Бел – 43). С други думи, *ако човекът не живее и не общува постоянно със себеподобните си, едва ли би могъл да стане това, което е*, т. е. няма да има условия за развитието на ума му и за хуманистичното му възпитание.

Монтескьо обяснява този стремеж (наречен от него „естествен закон“), който кара хората „да се обединяват в общество, защото (по такъв начин) те губят чувството си за слабост“¹. На тази основа се формулира и максимата „обединението прави силата“. Следователно *обществено-колективният начин на живот е заложен дълбоко в същността на човека, на homo sapiens*. Метафората на Сен-Симон за общността или обществото като екипаж на кораб или като оркестър като че ли има свещена основа и непреходна валидност, независимо от опитите още на Епикур (IV-III в. пр.н.е.), а по-късно на Дж. Бентам и други за прослава на хедонизма, който ръководи хората в стремежът им към удоволствия и избягването на страдания. Лансира се митът, че „индивидът ... може да „прави“ от себе си това, което поиска“. Това е невъзможно щом като те (индивидите) „неизбежно биват третирани (от пазара или от либералният капитализъм – ВС) не като лица, а като „вещи“ ..., като инструменти за максимално увеличаване на печалбата ... индивидите биват разтворени в своите функции“².

С възприемането на социално-политическия начин на живот „равенството, което е съществувало между тях (хората), изчезва и започва войната“³ на всеки против всички, тъй като човек за човека (вече) е вълк – „bellum omnium contra omnes“ (Т. Хобс), и „homo homini lupus es“ (Ж.Ж. Русо).

С други думи, *от равенство и „вечен“ мир се преминава към неравенство и „вечна“ война, защото „сме много далеч от това разумният свят да се управлява със същото съвършенство, както физическият свят“*⁴. Смята се, че „естественото равенство е всеобщо“, но то се заменя от разумните същества – хората, първо, с равенство пред Бога, а по-късно и с „равенство пред закона и всичко трябва да докаже пред Разума своето право на съществуване или да загине“⁵. Да, по времето на Ш. Монтескьо всичко е доказвало своето право на съществуване пред Разума, но в неолибералните пазарно-капиталистически условия това право започва да се доказва главно пред или от Пазара, наричан безпристрастен и напълно обективен съдия. Защото в Разума винаги има елемент на субективност и/или нееднакво третиране на „фактите“. По този повод един неизвестен древен китайски философ е казал: „различните неща по различен начин виждаме ги ние, от тук ни изглежда светъл мракът, от там ни тъмнее светлината“; опората в разума не винаги е надеждна, както опората върху законите на физическия свят.

Според Монтескьо (и други автори, разбира се) „когато хората са се отказали от своята естествена независимост, за да живеят според политическите закони, те са се

¹ Монтескьо, Ш., цит. съч., с. 57.

² Бел, Д., цит. съч., с. с. 16 и 17.

³ Монтескьо, Ш., цит. съч.,

⁴ Монтескьо, Ш., цит. съч., с. 33.

⁵ Пак там, с. 18.

отказали и от естествената общност на богатата¹, т.е. от естественото равенство и естествената свобода. На нейно място идва социално-икономическото неравенство и политическата свобода, която е относителна. Нейното проявление е преди всичко в равенството пред закона и равните политически права. Възниква и придобива все по-голямо значение частната собственост, която обикновено се счита като основа на свободата, а заедно с това и на неравенството. Доколкото предцивилизационното общество е било естествено или природно, то се е намирало по-близо до съвършенството, доколкото то е присъщо само на природата.

С преминаването към цивилизационните форми на организация и управление на обществото (от една страна) се провокира хаос, а, от друга – стремеж към хармония, доколкото човекът се отдалечава от природната си същност и започва да създава и изгражда своята цивилизация на разумна основа. Все пак Ш. Монтескьо е по-умерен в оценките си за състоянието на цивилизованото общество, доколкото акцентира върху формулирания от него закон за обединяването на хората в общности, докато за Т. Хобс основната черта на човека, на хората в новите цивилизационни условия е стремежът към поробване на един от друг, на едни от други. Ако се замислим ще установим, че тезата на Т. Хобс е по-близка до действителността, докато борбата на всеки срещу всички е характерна за общностите, осъществява се в техните рамки, но е налице борба и между самите общности, за което могат да се дадат твърде много примери.

Йерархията, подчинеността на едни хора на други хора става вечен спътник на цивилизацията, а заедно с това и стремежът всеки да има по възможност повече подчинени в едни или друг смисъл на думата. Някои автори твърдят, че главен белег и проявление на бъдещата йерархия – както формална, така и неформална, ще бъде степента на образованост и съответно центърът на противоречията ще бъдат отношенията образовани – необразовани. Смятаме, че има основание за такова твърдение, но да не пропускаме обстоятелството, че за предприемачеството се изискват допълнителни качества и са известни много милионери и дори милиардери, които са били без висше, а някои и без средно образование. Не е без значение и „маята“, която получават наследниците от своите родители.

Общоприето е, че както човекът, така и обществото като цяло са несъвършени, но и борбата за усъвършенстването им е вечна. Трудно може да се каже кой, къде и кога е обосновал и лансирал идеята за радикално преустройство и усъвършенстване на обществото, но не би могло да се отрече, че в древността блестят в това отношение две имен – на Платон (предимно с „Държавата“) и Христос (с цялостното му учение и за Царството Божие, в частност).

Разбира се, еволюционната теория не се споделя не само от религиозните среди, а и от немалко светски кръгове, но все пак си остава доминираща. Тя не приема постулата за външния тласък, „не остава никакво място за външна спрямо нея реалност ... тя е глуха и сляпа за всеки външен свят, системата функционира сама и всичките ѝ състояния имат еднаква ценност за нея“². Изглежда „сякаш всичко е „планирано“ от гениален конструктор ... а възникването на живота, произходът на биологичната ин-

¹ Монтескьо, Ш., цит. същ., с. 33.

² Пригожин, И., Стенжер, Н., Новата връзка, цит. по: Философия на науката, антология, ... с.383.

формация е проблем на самоорганизацията на микромолекулите“¹. Привържениците на еволюционната теория, на теорията за самоорганизацията на материята, обикновено считат, че на природата може да се приписва определен законен ред, но в рамките на теорията за относителността и на тази за фазите на разширяването и свиването на Вселената; с други думи Природата се стреми към относителен ред, хармония и съвършенство, без никаква външна намеса и/или „начален тласък“. Все пак обаче *никоя теория не е дала никакво обяснение относно това какво е имало преди Големия взрив и кой, как и защо го е предизвикал?*

Известно е, че Фр. Ницше обяви Бог за мъртъв, а науката бе обвинена за негов „убиец“. В началото на настоящия век Дж. Ленокс написа книгата си „Погребала ли е науката Бога?“², в която се опитва да даде отговор на така поставения от него в самото заглавие въпрос, отчитайки, че Големият взрив, тайните на живота и други тайни на Природата, все още не могат да бъдат разгадани без метафизически подход към тях. Малко преди книгата на Ленокс в Москва бе публикувана антологията „Великие мыслители о великих вопросах. Современная западная философия“³. Като изхождат от обстоятелството, че много фундаментални природни събития и явления не биха могли да се обяснят без метафизически подход към тях, почти всички представени в цитираната антология – известни съвременни западни философи, пряко или косвено, допускат възможността за наличието на неизвестна и необяснима свръхкосмическа сила, която е създала и управлява Вселената.

Аналогични мисли изказват не само философи, но и учени физици. В случая имаме предвид световно известния учен физик К. Сейгън, който пише, че „Нейните (на науката – ВС) открития са в пълно съгласие с множество религии ... и в продължение на векове се правят опити религията и науката да бъдат помирени“, но е смущаващ изводът му, че „вярата винаги е надделявала над разума“⁴. И все пак, „ако един феномен може да бъде обяснен правдоподобно с материята и енергията, не е нужно да творим хипотези, че той се дължи на нещо друго“⁵. Още повече като имаме предвид, че, първо, науката обикновено се приема като висша и концентрирана форма и проявление на разум, и, второ, въпреки забраните на религията и въпреки Инквизицията и кладите, науката е продължила да се развива, а религията е изпаднала в криза, но пък настъпва „морална шизофрения“ (с. 348). Своеобразна беда обаче е обстоятелството, че постиженията на науката и тяхното технологизиране са в състояние „да унищожат цивилизация, като не е изключено да изчезне нашият вид от лицето на земята“ (с. 348). Ето защо може да се каже, *че науката, която бе обвинена за „убиец“ на Бог се опитва да го „възкреси“ и да го реабилитира.*

Макар, че религията е била дълго време (през фидеизма) духовно-морална рамка за изразяване и проявление на културата, тя отдавна е само част от нея. Въпреки това обаче продължава да се смята, че тя има своето място в душите и сърцата на хората.

¹ Айгнер, М., Винклер, Р., Играта на живота, цит. по Философия на науката ... с. 400.

² Вж.: Ленокс, Дж., Погребала ли е науката Бога?, прев. от англ., София – Москва, 2005.

³ Варгезе, В.А., /редактор/, Великие мыслители о великих вопросах, Современная западная философия, антология, Москва, 2000.

⁴ Сейгън, К., цит. съч., с.с. 106, 330, 331, 348.

⁵ Пак там, с. 357.

Е. Дюркхайм дори я нарича „функционална необходимост“ за обществото, без която то би се разпаднало, каквато е тезата и на по-голямата част на духовенството, включително на папата. Изглежда обаче и прав Д. Бел, че „религията не може да закърпи скъсаните шевове на обществото“¹. Бедата е, че тя продължава да поддържа много догми, които са неприемливи за съвременния просветен човек; „моралната шизофрения“ е резултат_и/или последица не само на кризата и маргинализирането на религията и църквата, но и на възхода на либералния или свободния пазар, обявен за „убиец“ на културата.

И така от обединител, стожер и рамка на културата, от социална доминанта, която легитимира дори политическата власт, от най-богатата и най-силна властова институция в Европа през Средновековието (от XI – XIII в., когато е нейният апогей, до Възраждането, Реформацията и Просвещението) религията и църквата изпадат в дълбока криза и почти се маргинализират. Политическият Левиатан (държавата) се справя с религиозно-духовния (църквата), но върху нейния триумф хвърля сянка друг Левиатан – икономическият, в лицето на пазара, набрал сила и мощ през т.нар. Ново време и главно през периода на Индустриалната революция (ИР). *Този нов Левиатан (пазарът) се оказва още по-сериозен опонент и дори враг на религията и църквата от самата държава.* Ако религията и църквата, от една страна, и науката, включително философията – от друга страна, биха могли да се помирят и да формират нов алианс, то такъв с пазара е абсурден. *Пазарът (свободният) като суперматериален бездуховен феномен и е несъвместим с почти всякаква форма и изява на духовност, а още по-малко на трансцендентност; за него (пазарът) става непоносима и държавата.*

Другата теория за произхода на човека е космическата, според представителите на която човекът и човечеството са експеримент и дело на висша космическа цивилизация, за каквито се смятат и атлантите и лемуриите. Дори се приема, че от тях все още са останали запазени „паметници“ върху земята – пирамидите и сфинкса в Египет, противоречивата информация за НЛО, подобия на космодруми, които се наблюдават тук и там върху земната повърхност и др. Е. Мулдашев дори твърди, че е съхранен жив генетичен човешки материал в състояние на сомати в специални тибетски пещери² Наскоро се заговори и за биологически материал с космически произход, намерен от биолози на НАСА на дъното на езеро в САЩ. По този повод в ефир чухме, а и на екрана на телевизорите видяхме изписани следните думи: „пришълците от Космоса са тук на земята, сред нас“. Легенди се носят за НЛО и в редица публикации на тази тема се твърди, че военни и изследователски представители на развитите в космическо отношение държави са имали реални срещи с представители на извънземни цивилизации, резултатите от които по взаимна договореност между тях са дълбоко засекретени. Официалните научни данни в това отношение са твърде оскъдни или никакви, но литературата (научно-популярната или по-скоро фантастичната с претенции за достоверност) непрекъснато нараства³.

¹ Бел, Д., цит.съч., с. 32.

² Вж.: Мулдашев, Е., От кого сме произлезли, Изд. „Медия“, С., 2003.

³ Вж.: Сейгън, К., Свят, населен с демони. Науката като свещ в мрака, изд. „Бард“, С., 2009.

Откритите на дъното на американско езеро от биолози от НАСА бактерии с космически произход вероятно ще дадат нов импулс на тази теория. Това може да нанесе нов сериозен удар на дарвиновата теория за произхода на човека и косвено да активира религиозната визия за произхода на човека, доколкото всички създания в Космоса се считат за творения на Бога. От еволюционна гледна точка пък би могло да се твърди, че в други части на Вселената – по-рано, отколкото на Земята, са били създадени благоприятни условия за появата на живи организми, чиято еволюция е изминала по-дълъг път и са постигнати още по-висши форми на живот, отколкото на Земята. Може би следващият етап на научно-техническата революция ще внесе определена светлина по този въпрос. Борбата между „същинската наука“¹ и тайните на Природата продължава ...

Уникалната дуалност на човека и последиците от нея

Както от религиозно-догматична, така и от светско-научна гледна точка, човекът се приема и смята за най-висшето и най-съвършеното творение на Природата. Уникалността му, в сравнение с целия останал животински свят, се свежда главно или преди всичко до неговия дух, разум, интелект. В качеството си на самостоятелна духовно-морална личност той осъществява индивидуален и/или личен избор, който може да не бъде в хармония с инстинктите и с личния му интерес.

Според древното азиатско Ин и Ян дуалистично-диалектическо учение², човекът е двоичен – супер сложно единство от материално-биологично-инстинктивна или **външна същност** и от духовно-душевна, разумно-интелектуална, емоционално-чувствена или **вътрешна такава**. Последната се представлява от множество „атрибути“ – дух, разум, интелект, душа, „сърце“, чувства, страсти, емоции, морал, съвест и пр.; супер сложна е уникалната вътрешна природа на човека

Във външно или материално-телесно-биологично-инстинктивно отношение човекът не се отличава принципно или фундаментално от останалите си животински събратя, но във вътрешен, невидим или духовен план нещата са несъпоставими, защото тези духовни атрибути, които притежава човекът, липсват у другите животински видове или имат нещо като рудиментарни форми на проявление, които също са на инстинктивна основа. **Вътрешният или невидим свят на човека е изключително сложен и разнообразен, именно поради което го наричат микрокосмос.**

Докато всички останали животински видове само пасивно се приспособяват към природните условия и среда, единствено и само човекът – и то на разумна основа, ак-

¹ Използвахме изразът „същинска наука“ главно под влиянието и въздействието на световноизвестния учен физик К. Сейгън, който по един убедителен начин доказва активната роля на псевдонауката, която се крепи и разширява своя периметър главно на съчетанието между ниска образованост, от една страна, и лековерие и суеверие на хората, от друга страна. Има и учени, като Ст. Тулмин, например, които смятат, че не трябва да се елиминират различните пътища към познанието, но не и целенасочените и не безкористни спекулации с него.

² Р. Тарнас (в „История западного мышления“, Москва, 1995, с.с. 9 и 16) пише за „великата диалектика“ и за „космически противоположности“, „двойственост“, а Д. Форчън (в „Космическата доктрина“, С., 1998, с. 31) – за „фундаменталната дуалност“.

тивно ги променя и утилитарно ги нагажда към все по-нови и нови свои изисквания и потребности. Известно е, че някои животински видове си изграждат подходящи „жилища“ – хралупи, леговища, бобрите си строят „жилища“ под водата, птиците ежегодно си „ремонтират“ старите или си изграждат нови гнезда, кукувицата дори снася яйцата си в чужди гнезда и „експлоатира“ други птици да излюпват и отглеждат малките ѝ кукувичета. Като наближи есента, птиците се събират на ята и „организирано“ отлитат на юг в т.нар. топли страни, а напролет по същия начин се завръщат на старите си места. Доказано е, че „социалната“ организация на мравките и пчелите е далеч по-съвършена, в сравнение с тази на хората.

Посочихме някои прояви на „разумност“ или „интелект“ в поведението и действията на животните и птиците. Всички тези изглеждащи разумно обусловени техни действия и поведение фактически имат природно-инстинктивна основа. Що се отнася до емоциите, се смята, че те са налице у животните, но са по-ограничени от тези на хората.

Само действията и поведението на човека, освен инстинктивна имат предимно разумно-интелектуална или разумно-културна основа. **Човекът е единственото разумно-духовно същество, осъществяващо културна дейност** – съзнателно и активно приспособяване на дивата природа за подобряване на условията си на живот и за по-пълното задоволяване на непрекъснато нарастващите му потребности.

Благодарение на своя разум, дух, интелект човекът е постигнал превъзходството си над целия останал животински свят и се е (само)издигнал на върха на хранителната верига обявявайки, че всичко, което е под земята, на земята, включително във водните басейни и над земята – т.е. във въздуха, му служи за храна. Що се отнася до неживата природа той я счита за своя собственост, с която все по безцеремонно и хищнически се разпорежда или експлоатира. Древното респектиращо отношение и преклонение към Майката-земя и Природата изобщо, към която се е отнасял с божествено преклонение, днес се е превърнало в едно утилитарно отношение. С други думи казано, **човекът е влязъл в конфликт с Майката-природа, наречен екологическа криза**, която – независимо от мерките за ограничаването ѝ, се разширява и задълбочава. Хипотезата на Н. Рьорих е, че първоначално човекът е живял на луната, но след като я превърнал в необитаема планета бил „слязъл“ на земята. Ако е вярна тази хипотеза бихме могли да си представим на какво би могла да заприлича земята...

Човек би трябвало да има здрави нерви, за да чете ежегодните публикации на Worldwach озаглавени „Състоянието на планетата“ (за съответната година). Човечеството или поне значителна част от него си дава сметка, че „реже клона на който седи“, но бедата е, че срещу ефективната екологическа политика стоят огромни бизнес-интереси, а в по-широк аспект тя е свързана с кардинални проблеми – динамиката на световното население и нарастващата социално-икономическа диференциация в глобален, регионален и национален план, а вече и в рамките на националните държави се наблюдават напрежения в това отношение. Обикновено се смята, че едни унищожават природата, за да печелят и да се презадоволяват, а други – за да оцеляват. Очевидно става дума за двете социално-икономически полярности в съвременното общество. Тук ни се иска да приведем само две доказателства в това отношение – разликата между 10-те най-богати и 10-те най-бедни държави (измерена като БВП

на глава от населението) е около 300 пъти, а само между най-бедната и най-богатата държава над 700 пъти! Дж. Стиглиц сочи, че „средното възнаграждение на водещите 500 главни изпълнителни директори ... беше 10,5 млн. долара или 344 пъти по-високо от заплатата на средния американски служител ... Миналата година мениджърите на 50-те най-големи хедж-фондове за частни инвестиции получиха средно по 588 млн. долара, или 19 000 пъти(!) повече от това, което получават обикновените американци (или поне 200 000 пъти повече, отколкото средната заплата в развиващите се страни – б.а.). Преди 30 години възнагражденията на висшите служители бяха 30-40 пъти по-високи от тези на средния американец“¹.

Не трябва да с пренебрегва опасността за демокрацията от прекалено неравномерното разпределение на ресурсите, според Р. Дал (с. 492). Едва ли има здравомислещ човек, който да смята, че при такива главоzymaйващи и задълбочаващи се социално-икономически неравенства е възможен траен мир, стабилност и социална поносимост. Някога Платон е допускал разлика в богатствата до 3 – 4 пъти. Безспорно е, че хората не могат да бъдат и няма основания да бъдат равни, но дали и как могат да се оправдаят зашеметяващите неравенства, растящата неграмотност и нарастващата мизерия, надвишаващи хиляди пъти т.нар. от Л. Търоу коефициент на интелигентност (К.И.). Дали пък на пазарния суперлиберален капитализъм не се възлага необявената мисия да се справи с „излишното“ население на земята?! Т. Малтус по същество се оказва пророк².

Парадоксално е, че разумният човек е допускал планетата, на която и той самият живее, да достигне едва ли не до деградиране и опасност от самоунищожение. Дали Бог не е „виждал“ тази възможност и опасност, за да му забрани (използвайки я) да вкуси от плодовете на дървото на познанието? ...

Показателно е, че не друг, а Негово светейшество Д. Лама вижда основната вина в разума на човека и по този повод пише: „Благодарение на интелекта си ние сме много по-напреднали от другите животински видове ... Може би в бъдеще техническата революция ще достигне до такова ниво, че да сбъркаме робот с човешко същество ... за каквото трябва да приемаме всеки индивид ... Ние можем да гледаме много по-напред в бъдещето и паметта ни е толкова силна, че може да ни отведе много години

¹ Стиглиц, Дж., Свободно падане. Америка, свободните пазари, кризата и виновните за нея, изд. „Инфо-Дар, ООД“, Сф. 2010, с. 500. Впрочем цитираната книга е по същество своеобразен обвинителен акт срещу идеологията, теорията и практиката на ултрасвободното, почти либертарианско пазарно стопанство и общество, изградено в САЩ (и не само там) от края на 80-те години на миналия век. За който я прочете и продължи сякаш да вярва в „чудесата“ на пазара, е очевидно, че подобна вяра не е продиктувана от „здрав разум“, а от невероятна заблуда или по-скоро от користни интереси. Защото както е казал Н. Чомски „пазарът е достоен за възхвала механизъм само или щом отговаря на интересите на властимащите и привилегированите“.

² Любопитно е, че Малтус не е оригинален с неговата т.нар. Теория за народонаселението. Оказва се, че подобна теория е била лансирана още през IV век пр.н.е. в Китай от някой си Шан Ян. Той е отричал вечното значение на нравствените норми /каквато теория съществува и днес/ и е проповядвал, че причина за социалния безпорядък е недостигът на ресурси, обусловен от несъразмерното увеличаване на населението, върху който процес се предлага строг контрол върху обществото от държавата – Вж.: История мировой философии ..., с. 25.

назад. Освен това имаме устни и писмени паметници, които ни припомнят за събития от преди много векове, които са се случили преди милиони години.

Следователно нашият интелект ни прави много умни, но в същото време, точно поради този факт, ние имаме много повече колебания и подозрения и следователно повече страхове. Мисля, че въображението на страха е много по-развито у хората, отколкото у другите същества. Наред с това конфликтите в човешкото семейство ..., в обществото, както и вътрешните конфликти на личността ..., са породени от нашия интелект. Така, за беда, **нашият интелект понякога може да ни направи много нещастни. В този смисъл, той е един от източниците на човешкото нещастие ...**

От всички видове същества на планетата, хората създават най-големи проблеми ..., ако нямаше хора на планетата, тя нямаше да има създадените от човека проблеми, щеше да е по-сигурна¹ (подчертаното от мен – В.С.).

Тезата за „ограниченията на нашия интелект“² е (почти) общоприета но философски най-обобщено и най-драматично е представена от Негово светейшество Д. Лама. Неговият краен, обобщаващ, тъжен, нерадостен и разтърсващ извод е, че именно уникалният човешки интелект създава проблемите и несигурността на планетата, а доколкото в Космоса всичко е взаимосвързано и взаимозависимо, това, което става на земята, няма как да не се отразява и извън нейните предели. Още повече, като имаме предвид казаното от С.Н. Булгаков, че дори само една песъчинка, ако се премести на земята, това би се отразило по някакъв начин и в Космоса³.

На земята се преместват не песъчинки, а планини (образно казано), изсичат се перманентно хиляди хектари гори, изпускат се в атмосферата милиони тонове вредни газове и механични частици, замърсява се тотално околната среда, започват да валият киселинни дъждове, образуват се озонни дупки, климатът се променя, зачесват и нарастват природните аномалии и бедствия.

Все пак, обаче, Д. Лама подхвърля и успокоителна нотка – „тъкмо интелектът е оръжието, с което можем да преодолеем всички тези конфликти и различия“⁴, включително екологическите поражения. Бедата обаче е в това, че разумът или интелектът много по-бързо и лесно става източник на конфликти, различия и негативни последици, но мудно, бавно, а понякога и лицемерно се обявява и „бори“ срещу тях. **Човекът е единственото същество, което може да мисли едно, да говори друго, а да върши трето. По друг начин казано „хората са склонни да изопачават истината за пари, внимание и слава“** (К. Сейгън, с. 93).

Безспорно е, че „омразата, завистта и страхът (а бихме добавили и материалните интереси, чиито най-обобщаващ израз е алчността – В.С.), разстройват душевния мир ..., който е в кръвта ни ..., (защото) дори душевното състояние на родителите по време на зачатие е важно“⁵.

¹ Негово светейшество Д. Лама, Четирите благородни истини, изд. „Мириам“, С., 2000, с.с. 137-138 и 142.

² Сейгън, К., Свят, населен с демони. Науката като свещ в мрака, изд. „Бард“, С., 2009, с. 307.

³ Вж.: Булгаков, С.Н., философия хозяйство, Москва, 1990, с. 14, 36, 37.

⁴ Негово светейшество Д. Лама, цит.сър., с. 138.

⁵ Пак там, с.с. 144 и 146.

Д. Лама не счита, „че егоизмът е погрешен“¹, но не го приема, когато е насочен към други хора и се реализират негативни последици от него. Веруюто му е, че трябва да приемаме всеки индивид като равноправен и равностоеен на нас, че „въпреки агресията, която е част от нашата природа, доминираща сила в нея е (или поне би трябвало да бъде – В.С.) човешката обич ..., изначалната човешка доброта“², чиято същност се проявява като ненасилие, диалог, разбирателство и мир.

Той обаче е реалист и не пренебрегва наличието на „разрушителни тенденции“, които подкопават диалога, разбирателството, мира. Д. Лама обаче е убеден, че **„мир не може да има дотогава, докато съществува изнурителна бедност, обществена несправедливост, неравенство, подчиненост, деградация на околната среда ..., докато малките продължават да поддържат силните“**³ (подчертаното от мен – В.С.).

Позволихме си повече цитати от Негово светейшество Далай Лама, защото:

Първо, той е ерудирана и световно известна духовна личност (но се отказва наскоро да бъде и политически лидер на страната си);

Второ, цитираните мисли ни допадат и смятаме, че ще допаднат и на всеки здравомислещ човек;

Трето, той е виден представител на източните религии и философии, които в рамките на екуменизма придобиват все по-голямо значение, дори приоритет. Видни екуменисти пледират за „едно цялостно мислене, което да направи възможно балансирането между европейско-американското и азиатското мислене“⁴ с „цел да се намери пътят от неволите на модерността към бъдещето: един следмодерен път“⁵. Още повече, че подобна визия споделя и папа Бенедикт XVI, според който „религиозният избор в настоящето (или в рамките на екуменизма – В.С.) ще бъде в крайна сметка между азиатската религиозност и християнската вяра“⁶.

Четвърто, центърът на съвременния ускорено глоболизиращ се свят е Тихоокеанският ареал – САЩ-Югоизточна Азия – земята върху, която са възникнали, развили са се и стават все по-актуални днес азиатските религии и философии. На този фон се смята, че позициите на Европа отслабват. За да заздравя своите отслабващи позиции тя трябва да предприеме нещо радикално. Най-логичното и очаквано е, първо, да продължи да се разширява на Изток: Турция – Близкият Изток, Украйна – Кавказ или Москва – Урал – Владивосток, а може би и в трите посоки едновременно, и, второ, да укрепи и разшири асоциираното сътрудничество с останалите страни и региони, които не влизат в Тихоокеанския ареал, а защо не и със самите тях. Разбира се, посочените мерки са екстензивни. Интензивната, решаващата позиция е водеща роля в научно-технологичния прогрес. Не е без значение и обстоятелството, че обединена Европа е икономически великан, но е военно джудже или по друг начин казано, зад европейската икономическа мощ не стои адекватна военна сила и мощ. Вярно е, че повечето европейски страни – членки на ЕС, са членове на НАТО, но НАТО без

¹ Пак там, с. 148.

² Пак там, с. 146 и 148.

³ Пак там., с. 161.

⁴ Кюнг, Х., Проект за световен етос, изд. „КХ“, С., 2003, с. 37.

⁵ Пак там, с. 38.

⁶ Цит. по Тесоре, Д., Рацингер: въведение ..., изд. „Сиела“, С., 2007, с. 71.

САЩ е нещо, което не респектира. Ако зад европейската икономическа мощ застане военната мощ и на такива държави като Русия и Турци нещата биха изглеждали по съвсем друг начин.

2. ЧОВЕКЪТ – УНИКАЛЕН ПРИРОДЕН И СОЦИАЛЕН ФЕНОМЕН

Дуалистично-диалектичната същност на човека не се изчерпва с материално-духовната му природа. Нейно продължение, така да се каже, е природно-социалната му дуалност. Той е едновременно и природен, и социален феномен. В този смисъл К. Сейгън говори за „физическа и обществена вселени“¹, които човекът обитава едновременно. Тези две относително обособени „вселени“ древните са нарекли *Cosmos* и *Polis*.

Разбира се, първичен е *Cosmos*–ът, чиято Еволюция е създала разумният човек, изградил своята културна среда, наречена *Polis*, която днес далеч е надхвърлила пределите му. Впрочем култивирането на дивата природа и утилитарното ѝ използване от човека е перманентен процес, който динамично се е ускорявал в исторически план. Много популярна е квалификацията на Аристотел за човека като политическо животно (*Zon politicon*), но той е преди всичко културно същество, чиято култура има и политически компонент. Впрочем **политическата, социалната и културната същност на човека са силно преплетени**; те са феномени на неговия дух, разум, интелект, чиито концентриран израз е културата и най-вече – науката и изкуствата.

За Ч. Дарвин, който според К. Сейгън „е стърчал с две глави над своите съвременници“², всичко е сътворено от Великата еволюция, включително т.нар. „еволюционна биология“. Неговата теория за естествения подбор и за приспособяването и оцеляването на най-жизнеспособните и устойчиви видове обаче не се приема не само от теистичните, но и от светски кръгове, които я третираат като атеистично-материалистична, но поддържат пазара, който е несравнимо по-материалистично-атеистичен. „Под маскировката на креационизма продължават да се полагат много усилия (за омаловажаване и отхвърляне на Дарвиновата теория – В.С.) за да се попречи на преподаването ѝ в училищата (имат се предвид преди всичко САЩ – В.С.), макар, че (според К. Сейгън) тя е най-силната обединяваща идея в цялата биология и е от огромно значение за всички останали науки – от астрономията до антропологията“³.

Н. Чомски също изразява своето недоволство от обстоятелството, че „теорията за еволюцията, която нормално се изучава във всяка друга държава, е изключително трудно да бъде представена тук“⁴, т.е. в САЩ.

Може би негативното отношение към Дарвиновата теория и/или прозрения е обусловено от „възможността и опитите те да бъдат обърнати с главата надолу и да се използват за гротескно-погрешни цели ... Не Дарвин обаче е създал Джон Рокфелер и Адолф Хитлер. **Алчността, системата на свободното предприемачество и под-**

¹ Сейгън, К., цит. съч., с. 368.

² Пак там, с. 313.

³ Пак там, с. 319.

⁴ Чомски, Н., Имперски амбиции, изд. „Бард“, С., 2006, с. 158.

купването на правителствата от богатите¹ са достатъчни, за да обяснят развихрилия се през XIX век капитализъм² и характерния за него супериндивидуализъм-егоизъм-материализъм.

Няма съмнение, че ако „няма такова нещо като обективна истина“ (според възгледите на течението/движението Ню-Ейдж), ако „истината не съществува – нито в моралния, нито в научния смисъл на думата“ (според А. Хитлер), то основите на т.нар. от К. Сейгън „физическа и обществена вселени“ стават твърде хлъзгави и несигурни, като имаме предвид както богатия вътрешен живот на човека, наричан микрокосмос, така и „зашеметяващата сложност на материята“³.

От научна гледна точка обикновено е прието, че всичко, създадено след Големия взрив, е последица и резултат на Еволюцията, включително разумният човек и неговата дуалистично-диалектическа, Ин и Ян същност, проявяваща се като инстинктивно-рационална „духо-материя“.

С появата на разума инстинктите на човека закърняват и започват да играят второстепенна роля; първостепенната роля принадлежи на разума. Все пак или в края на краищата обаче и Polis-ът, социумът или „обществената вселена“ е съставна част на Природата в най-широкия смисъл на думата. Затова „още в зората на човешкото общество хората са започнали да се занимават с връзката между Cosmos и Polis т.е. за реда на природата и този на обществото. **Много култури желаят цялостна хармония между реда на небесата (респективно на Природата; на Cosmos-а) и реда на обществото (Polis-а – подчертаното от мен, В.С.)...**

Отново идват на мода размишленията относно хармонията между явленията в Природата и в човешкия свят... Поражда се стремежът към стоическото убеждение, че човешкото поведение е „правилно“ само ако в някакъв смисъл е естествено или съобразено с Природата“⁴.

Основоположникът и главен представител на стоическата школа (от stoa – мястото, където са се провеждали занятията и дискусиите) – Зенон (V- IV в. пр.н.е.), е лансирал формулата или девизът: „В свобода живеи – съгласно природата!“, а Секст Империк призовавал: „Живей в съответствие с природните закони!“. По късно и Ж. Ж. Русо ще обяви своята „носталгия по едно естествено състояние“ и ще „предложи обществен договор, в който толерирани неравенства позволяват упражняването на свободите“⁵. Защото, според Волтер, „невъзможно е по нашето нещастно земно кълбо, хората, живеещи в общества, да не бъдат разделени на две класи: едната на властващите богаташи, другата на слугуващите (им) бедняци“⁶; Т. Джеферсън ги разграничава на вълци и овце. Показателно е, че един от най-жестоките критици на църквата, но и един от най-великите хуманисти – Волтер, смята, че „ако нямаше Бог

¹ Характерно е изявлението на К. Сейгън (с.307), че „често учените не смеят да нападнат (т.е. да критикуват – В.С.) богатите и силните“.

² Сейгън, К., цит. съч., с.315.

³ Пак там, с.с. 297, 316, 321, 368.

⁴ Тулмин, Ст., Космополис. Скритата програма на модерността, изд. „Калъс“, С., 1994, с. 85 и 86.

⁵ Атали, Ж., Братства с. с. 93 и 96.

⁶ Волтер, Фр., Философски речник, изд. „Г. Бакалов“, Варна, 1982, с. 182.

той трябваше да бъде измислен“¹, защото според него религията е необходима както на господарите, така и на слугите или слугуващите (им); чрез проповядвания от нея морал и нравственост тя въздържа едните от безчинства, а другите от бунтарство. Все пак обаче „силните (богатите, властимащите) имат пари, а парите са господари на всичко в една държава“².

Цитираната мисъл на Волтер ни провокира да припомним следните стихове на известния български поет П. Р. Славейков, а именно:

*„Имаш ли пари, ти си кум и сват и брат,
нямаш ли парици, ти си просто диване и какво ли още не...“*

Едва ли има по-кратка и по-изразителна сентенция за парите в горния смисъл от македонската, която е вулгарна, но – с извинение пред читателя, ще си позволим да я цитираме в оригинал: „Човек без пари е лайно, а лайно со пари е човек“...

Разбира се, всяко правило си има изключение, но през последните две десетилетия се убедихме, за съжаление, в правотата на цитираните по-горе мисли. С други думи, от пазара и неговият инструмент – парите, се оказва, че по-голяма сила няма. О. Шпенглер смята, че такава е кръвта (кръвното родство) и „острието на копието“, но и той може да бъде опроверган – стана масова практика бедните родители, главно роми, да продават децата си, а още древните твърдят, че натовареното със злато магаре може да превземе всяка непревземаема крепост, така че парите биха могли да „пречупят“ и елиминират и копието, да разводнят и кръвта. Мамон е победил дори Бог! Ето защо не би трябвало пренебрежително да се отнасяме към тези, обикновено велики хуманисти, които са се борили срещу парите или поне за ограничаване на тяхната сила и власт. Вероятно не случайно Христос не е предвиждал използването на пазара и парите в Неговото Царство божие. В откритите преди няколко години в пещера до Мъртво море древни ръкописи се съдържа една нова/неизвестна мисъл на Христос: „Който е близо до мен, е близо до огъня, който е далече от мене, е далече от царството божие“³, която би могла да се тълкува, че за да се стигне до царството божие трябва да се премине през огъня.

Споменахме за даоисткия подход, според който може да се отстранят или елиминират негативните страни на необходимото зло – пари, чрез прилагането на холистично-духовен подход към тях. Блажени са вярващите, както е казано в Светото писание. Така че трябва да бъдем по-толерантни към тези, които са мечтали и са търсили пътища и възможности за тяхното премахване. Необходимо е обаче да се има предвид, че **пазарът и парите са двете страни на „медала“ пазарна икономика или капитализъм.**

Нека обаче да се върнем към идеята на стоиците. Многогранныят Цицерон е приел тяхната идея за живот в съответствие със законите на природата и главно той я е разпространил в римското общество, където тя получила широка известност и се превърнала в нещо като „морална религия на римския народ“⁴, макар че е поддържана и от други видни римляни – Марк Антоний, Сенека и други.

¹ Пак там, с. 14.

² Пак там, с. 182.

³ Цитатът е заимстван от телевизионно излъчване на филм за откритието.

⁴ Цит. по: Шмит, Х. и Шишков, Г. Философски речник, УИ „Св. Кл. Охридски“, С., 1997, с. 591.

Стоическата теза се приема и от римските юристи, които я обявили за принцип на „естественото (природното) право“, но в тогавашните условия на господстващия фидеизъм този принцип е бил схващан, разбиран и приеман като „божествено право“. Средновековните схоласти са считали „естественото (природното) право“ за „божествено право“, защото „Бог го е заповядал ... (и то) е записано в сърцето на всеки човек“¹.

Лансираният от римските юристи принцип на „естественото (природното) право“ обаче „постепенно се освобождава от религиозното му съдържание и за титана на правната мисъл на XVII век Хуго Гроций, то – „естественото (природното) право“, би било валидно (дори) ако Бог не съществуваше“². Неговият виден съвременник С. Пуфендорф трактувал „естественото (природното) право“ като предписание на здравия разум“³, а не на Бога.

Така постепенно, **„в Европа се създава индивидуалистична атмосфера, която дава нова насока на доктрината за „естественото право“**⁴. В тази връзка Р.Х. Тони (някои го изписват и като Тоний т.е. с две „и“) пише: „Природата започва да включва не божествени повели, а (силни – ВС) човешки апетити и естествени права (на индивидите – ВС), които били използвани от индивидуализма на епохата за това, че **на собственическия интерес трябва да бъде дадена свобода на действие**“⁵ (подчертаното от мен – ВС). Тази свобода на действие за френските физиократи (от *fisiocratia* – власт на природата) е означавала „Laissez faire, laissez passer“ т.е. ограничаване на държавната опека върху пазара и разширяване на свободното му действие. Или, както се е изразил един тогавашен френски търговец на специално съвещание с френски министър, „Постройте добри пътища, изсечете добри пари, създайте точно право за търговия и ни оставете (свободно) да действаме“⁶.

Известно е, че А. Смит възприема физиократическият принцип „Laissez faire...“ и лансира метафората за **„невидимата ръка“**, изразяваща обективното и невидимо действие на законите на пазара. По такъв начин древният принцип на „естественото (природно) право“ еволюира до „невидимата ръка“ на А. Смит, до невидимите закони на свободния пазар. Той (А. Смит) е формулирал и няколко принципа за финансово-икономическата политика на държавата в либерално-пазарни условия, на които ще обърнем необходимото внимание в следващото изложение; тук само ги споменаваме.

С настъпването на т. нар. Ново време започва да се счита, че „природата и обществото имат свои закони“, като се уточнява, че „като физическо същество човекът се управлява от неизменните и завинаги дадени природни закони, но той, като разумно същество, нарушава законите, установени от Бога (или от Природата – ВС), както и тези, наложени от самия него (т.е. собствените си закони – ВС) ... Така възниква илюзията, че разумът е станал мерило на всичко съществуващо“⁷. Волтер утвържда-

¹ Кели, Дж. М., Кратка история на западната теория на правото, изд. „Рива“, С., 1998, с. с. 130 и 131.

² Пак там, с. 155.

³ Пак там, с. 155.

⁴ Пак там, с. 156.

⁵ Пак там, с. 156.

⁶ Цит. по: Кант, Ем., Педагогика. Спорът на факултетите, изд. „Хр. Ботев“, С., 1994, с. 24, (под линия).

⁷ Вж.: Монтескьо, Ш., цит. съч., въведението от акад. Р. Радев, с. с. 14, 15, 16 и 17-18.

ва изразът „здрав разум“, а Монтескьо (и други автори) използват словосъчетанието „в природата на нещата“ и щом нещо е санкционирано от „здравия разум“ или е „в природата на нещата“, е приемливо.

От древни времена до днес твърде много интелектуална енергия е изразходвана за разграничаване и противопоставяне между духовното и материалното, т.е. между двете основни начала. Както е известно, на тази основа се обособяват и двете основни философски направления – натурализъм-материализъм и идеализъм-теизъм. Днес те дори ни изглеждат антидиалектични, доколкото във всички явления, процеси и предмети (както органични, така и неорганични) са заложени двете Ин и Ян същности или начала, намиращи се в единство и противоположност. Към подобен извод водят резултатите от най-новите изследвания, според които **всичко е енергия и нейната трансформация от една в друга форма**, като тези форми имат както невидима, така и видима същност. Един груб пример би могло да се даде с електрическата енергия, която е невидима, но при определени условия се превръща във видима или осезаема, като например топлина, светлина, движение (чрез електромоторите), образ и звук (чрез мобилните телефони, телевизорите, компютрите); известна ни е и възможността за превръщането на електрическата енергия в магнитна и обратно още от физиката в училище; открихме и овладяхме и ядрената енергия, която също може да се трансформира в електрическа. Вероятно ще се открият и нови видове енергии и сложните взаимоотношения между тях.

Впрочем идеята, че всичко е енергия е лансирана още от Аристотел, който обаче я свързва с Бог в смисъл, че „Бог е чиста нематериална енергия ... сама по себе си мислещ ум, съществуващ не във времето, а във вечността“¹.

Ако се докаже окончателно, че всичко е форми на видима и невидима енергия и трансформация от една в други нейни форми (на енергия) се разкрива една велика тайна на Природата, но не докрай. Защото отново възниква въпросът кой е източникът и/или генераторът на тази енергия, която е съществувала преди Големия взрив? Борбата между тайните на Природата и Науката продължава ... тя вероятно е „вечна“, тъй като, ако открием всички тайни на Природата, би трябвало да станем богове.

Изводът, който може да се направи от гореказаното, е, че както материализмът, така и идеализмът имат своите основания, които обаче са едностранчиви. Изглежда, че духовното (вътрешното, невидимото) и материалното (видимото, външното) се намират в сложна симбиоза не само при човека като духо-материя, а на много по-широка основа, т. е. в космически план, което ни е малко трудно да си го представим, още повече, ако единствено човекът се окаже разумното същество в Космоса. Самият той е безспорно доказателство, че е суперсложна система от духо-материя.

Различието и противопоставянето между материалното и духовното в продължение на векове и хилядолетия, разбира се, все още не е преодоляно, дори в рамките на популярното в близкото минало Ню-Ейдж движение, което някои оприличават на религия. Едни негови привърженици и последователи твърдят, че ние „не сме нищо повече от материални същества“², а други – „че светът не е истински и че страдание-

¹ Цит. по: История мировой философии, изд. АСТ-Астраль, Челябинск, 2007, с. 86.

² Цит. по: Сегън, К., цит. съч., с. 321.

то, смъртта и самата материя са илюзорни; че единственото нещо, което съществува е Разумът¹, респективно Духът. „Много гуру-та на течението Ню-Ейдж стигат (дори) до там, че прегръщат солипсизма – твърдението, че единственото и истинско нещо са нашите мисли“².

Формално погледнато и в зависимост от това къде ще поставим ударението – върху материалната или върху духовната си същност, можем да изглеждаме както „чисто материални същества“, така и „чисто разумни създания“; фактически обаче сме и едното, и другото: духо-материя или енергия в две основни форми – материална и духовна.

За хората е повече от очевидно, че са сложна симбиоза между видимо или външно материално-биологично тяло – временен носител на невидим или вътрешен и вечен дух. Фундаменталният въпрос обаче е: валидна ли е тази „формула“ (за единството между духа и материята) и за Космоса като цяло? С други думи, ние (хората) сме изключението, ако няма други разумни същества във Вселената, или сме подобия на друг всеобхватен и вездесъщ космически Дух, наричан популярно Бог, Господ, Творец? От атеистична гледна точка, този отговор е доста сложен и съответно труден. Дори и да приемем, че всичко е енергия, която непрекъснато се преобразува или трансформира в най-различни форми и процеси, пак си остава фундаменталният въпрос: кой е нейният първоизточник и евентуално нейната мисия, ако има такава? Бедата е, че науката все още не може да проникне зад „дебелата“ и непроницаема стена на Големия взрив, а така също на „мистерията“ живот. Впрочем би могло да се окаже истинска беда, ако се разкрие тяхната същност – човекът не е по-мъдър от Природата.

3. СУПЕРЛИБЕРАЛНАТА ПАЗАРНА КУЛТУРА – ПЪТ КЪМ АНТИКУЛТУРАТА; РАЗУМЪТ И ДУХЪТ – В ПЛЕН НА АЛЧНОСТТА И МАТЕРИАЛИЗМА

По така формулираната тема (или подзаглавие) сме писали сравнително подробно³. Затова ще се опитаме в малко по друг аспект или ракурс да анализираме връзката между суперлибералния пазар и антикултурата, т.е. неговата роля като генератор на антикултура и провокатор на социални конфликти, дори на инстинкти. В случая ни се иска веднага да изразим солидарността си с мисълта на К. Сейгън, че „нашата комерсиална цивилизация“ или „комерсиална култура“ е „пълна със залъгалки и извъртания ... в спектъра от съмнителното до измамата ... (корпорациите) ни обсипват с истински дъжд от заблуди, изразявайки (неуважение, пренебрежение и дори – ВС) презрение към потребителя“⁴, комуто уж служат. Основните им инструменти в това отношение са, първо, подвеждащата, заблуждаващата и сугестивната реклама, за която в света се изразходват годишно към 700 млрд. долара, почти равни на разходите

¹ Пак там., с. 324.

² Пак там., с. 324.

³ Вж.: Стоянов, В., Парите и смъртта на Запада през призмата на глобализацията, ИК „Галик“, С., 2005, с. 104 и следв. и Стоянов, В., От царството божие до царството на парите, ИК „Галик“, С., 2008, с. 129 и следв.

⁴ Сейгън, К., цит. съч., с. 249.

за отбрана на САЩ и около 40 % от общите разходи за военни цели в света; тези зашеметяващи суми се включват в цените и се понасят от консуматорите на рекламираните стоки, услуги, преживявания; второ, посредством нелоялната конкуренция; трето, некоректните, меко казано, пиар-акции и, четвърто, натиск и лобиране пред държавни институции и „зарибяване“, включително чрез отстъпки, бонуси и спонсориране на институционални потребители като училищата, например, в които „Кока кола Къмпани“ се е била настанила доста добре¹.

Напълно основателно К. Сейгън (и не само той, разбира се) изразява съмнение във „възможността свободната предприемаческа система да контролира сама себе си“². Затова „поне частична правителствена намеса би била в интерес на обществото“³, тъй като понякога става дума за здравето, дори за живота на хората (при продуктите на „Кока-кола“, които предизвикват надбяляване, затлъстяване и други заболявания, а при системното тютюнопушене може да се стигне и до смърт). Посочването за пример на продуктите на „Кока-Кола“ и на тютюневите фабрики не означава, че няма други вредни производства, напротив, те са твърде много. Ние **вече (почти) не знаем какво ядем, какво пием и какво дишаме**; ако не всички, то, вероятно – чрез храната, пиететата и вдишвания въздух, приемаме сигурно твърде значителна част от елементите на Менделеевата таблица.

В публикациите на световно известния екологичен институт Уорлдуоч (Worldwatch), базиран в САЩ, се сочи, че **„общото равнище на потребление е надхвърлило екологичния капацитет на планетата (още) в края на 70-те, или началото на 80-те години“ на миналия век⁴ на миналия век**, т.е. екологичната бомба зловещо цъка под краката ни. Във връзка с гореказаното **К. Сейгън е формулирал следната дилема: „дали да се (разболяват и – ВС) убиват хора, или да се намаляват печалбите“** и уточнява, че „убитите (само) от тютюна хора са повече от загиналите през Втората световна война“⁵. В още по-пряк и непосредствен смисъл дилемата на К. Сейгън гласи: печалба за предприемачите и собствениците или болести и смърт за милиони и милиарди хора и в края на краищата – на всички.

Още светите отци Св. Петър, Св. Августин, Св. Т. Аквински и много други велики умове, включително светски, са обръщали внимание на **огромното социално зло, наречено алчност**, концентриран израз на което са парите и богатствата, респективно печалбата. За съжаление, пазарно-капиталистическият индивидуалистично-егоистичен строй не гледа негативно на алчността, а тъкмо обратното – застава зад нея и я оправдава, протезира и приема едва ли не като ценност, и/или добродетел, като

¹ В своята книга, озаглавена „Мръсната история: The Coke Machine“ (изд. „Изток-Запад“, Сф., 2011 г.) американският автор Майкъл Бландинг подробно описва позволените и непозволените „бизнес-игри“ на „Кока Кола Къмпани“ от основаването ѝ през 1886 г. до последните около две години. Подобни „мръсни игри“ сигурно не са само в „репертоара“ на „Кока кола“, но и на нейните „събратя/посестрими“. Представа за подобни „игри“ ни дава и книгата на друг американски автор – Дж. Пъркинс, озаглавена „Тайната история на американската империя. Истината за глобалната корупция“, изд. „Изток-Запад“, С., 2007 г.; („Игрите“, описани в тази книга, дори са по-пикантни, отколкото в предходната.)

² Сейгън, К., цит. съч., с. 262.

³ Сейгън, К., цит. съч., с. 262.

⁴ Институт Уорлдуоч, Състоянието на планетата` 2004, изд. „Книжен тигър“, С., 2004, с. 43.

⁵ Сейгън, К., цит. съч., с. с. 262 и 263.

естествена индивидуалистично-егоистична изява на икономическия човек. **„Триумфът на алчността над разума“** (по Дж. Стиглиц) не ни носи нищо добро. Някои апологети фанатици на „пазарния строй“ се опитват да „докажат“, че печалбата може и да не бъде цел на икономическите единици в пазарно-индивидуалистичното стопанство и общество, но те са просто смешни и жалки на фона на казаното от А. Смит, Лудвиг фон Мизес, а защо не и К. Маркс и много, много други авторитетни и „тежки“ автори, а като се имат предвид и реалностите, разбира се. В случая ще се изкушим да цитираме споменатите автори. А. Смит пише: **„съображенията за собствена частна печалба са единственият мотив, който кара собственикът на един капитал да го влага в земеделието, промишлеността или даден клон на търговията“**¹. Аналогична е мисълта и на Мизес: **„Мотивът за печалба /т.е. за възможно най-голям превес на приходите над разходите/, насочва и ръководи стопанската дейност“**². Л. Търоу е по-категоричен в смисъл, че **„максимизирането на печалбата е същността на капитализма“**³. Никой обаче не е успял да предаде така неповторимо неистовият стремеж или алчност да се постигне максимална печалба, както К. Маркс: **„Капиталът се бои от отсъствието на печалба или от твърде малко печалба, пише той, както природата се бои от пустотата. При 10 % печалба той се оживява, при 50 % – положително е готов да си разбие главата, при 100 % – погавза всякакви човешки закони, при 300 % печалба няма такова престъпление, което би го спряло, дори и страхът от бесилото“**⁴.

Докато има пазарно стопанство и общество цитираните мисли няма да загубят своята валидност, значение и сила. Очевидно е, че сред тях се откроява тази на Маркс – мислителят на хилядолетието, за какъвто той бе избран (в Англия) към края на миналото хилядолетие. Безспорно е, че настъпилата криза го направи отново актуален, макар че отношението към него, както и към Кейнс, е противоречиво, но общо взето негативното отношение към тях идва главно от средите на либерализма и консерватизма. Да се правиш че не „виждаш“ титана Маркс е недостойно и те прави жалък и малък, ако не си идеологически и политически деформиран, и ако в някаква степен се познава творчеството му. Това не означава, че той е безгрешен; счита се че и светците не са идеални. Историята коригира някои от постановките на Маркс, но други направи непреходно актуални. Освен това щом теорията на А. Айнщайн за относителността е валидна за физическия свят, тя многократно в по-голяма степен важи за обществено-икономическата сфера.

Чест прави на Дж. Сорос да обяви Маркс за най-дълбокият анализатор на капитализма, а и на Ж. Атали да напише такава вдъхновена книга за него, макар, както и той изрично заявява, че не е бил марксист; заглавието на книгата му е „К. Маркс – световният дух“. Ето какво четем в нея: „политическата практика, изградена върху името му, бе изхвърлена на историческото бунище“, но в същото време и не отрича величието му като „основател на единствената нова религия в последните векове ... изумителен гений ...“, (и, признава Атали, че – ВС) в която и тема да се впусна, винаги

¹ Смит, А., Богатството ... с.с. 249 и 355.

² Мизес, Л.фон, цит. съч., с. 36.

³ Търоу, Л., Бъдещето на капитализма ..., с. 175.

⁴ Цит.по: Грамм, М.И., Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег, изд. „Урал“, Челябинск, 2000.

се питам какво той е мислил по въпроса. И винаги намирам прочита му за изключително интересен¹.

Здравият разум не би могъл да отрече, че „пазарът е велик социален механизъм на цивилизацията“ (по Ал Гор), а парите – неговият велик социален инструмент, но той не би могъл да пренебрегне и неговите недъзи и пороци (както ги нарича Кейнс). **Не е имало, няма и не би могло да има идеално общество**, за каквото либертарианците или пазарните фундаменталисти считат чистият пазарен строй или чистото пазарно общество; ограниченият и/или **несъвършеният разум не може да създаде съвършено общество. Всички общества са били несъвършени и човекът като че ли е орисан „вечно“ да се бори за тяхното усъвършенстване.** Споделихме, че е трудно е да се каже кога и къде се е родила идеята за едно по-радикално преустройство и усъвършенстване на обществото, но ако по този повод мислено се върнем назад в историята, неизбежно ще стигнем до Платон и „Държавата“ му, а така също и до Христос с идеята му за царството Божие на земята и цялостното му социално-хуманистично учение, без разбира се да го абсолютизираме и без да пренебрегваме обстоятелството, че първичното или автентичното християнство е изменено и деформирано през вековете почти до неузнаваемост. И все пак в някаква степен то прозира като сянка в социалните енциклики на папите, които някои фанатици либертарианци наричат „марксовски“ или „социалистически“. Нека припомним, че който е искал да бъде приет в Христовата община или общност е трябвало да продаде имуществото си, да предаде получените пари на ковчезника Юда и да заживее на колективистични начала с останалите членове на общността. Така че имат известно основание някои автори да нарекат Христос първият „социалист“, дори първият „комунист“.

Бедата е, че Маркс категорично се е разграничил от християнството, макар да говори и пише за „християнски социализъм“, и в стремежа си да създаде научен модел за социализма/комунизма в „чист“ вид се е приближил в много голяма степен до неговия утопично-религиозен облик и характер. Както казва К. Юнг, присъщо е на човека да мечтае и да създава утопии – мечти за бъдещето си, защото, както е казано още в Библията, „само с хляб не се живее“. Стремекът към по-добро бъдеще някак си е заложен генетически в човека. И красивото им е в това, че **авторите на подобни идеи са били безкористни хуманисти, а не социални слаломисти**, ако може така да се каже. Затова те заслужават нашата почит и уважение. Освен социалните инженери не по-малко значение имат и пионерите на науката, които заради своите научни идеи също са били „клиенти“ на инквизицията и са предпочели затворите, дори кладата, вместо да се откажат от идеите си. На тази основа в края на своята знаменита книга Дж. М. Кейнс обобщава, че „идеите на икономистите и политическите мислители – когато те са прави и когато са погрешни – имат изключително по-голямо значение, отколкото е прието да се счита. Именно те направляват/управляват света“²; може би, защото материалното е преходно, а духовното – „вечно“.

¹ Атали, Ж., К. Маркс или световният дух, изд. „Рива“, С., 2006, с. 5 и 7.

² Кейнс, Дж.М., Общая теория, занятости, процента и денег, изд. „Прогрес“, Москва, 1978, с. 458.

След Платон и Христос човешката мисъл се поставя под похлупака на религиозната догматика и схоластика или на фидеизма и чак през XVI век разумът се „събужда“ или „пробужда“ от векове на продължилата летаргия.

След около 15 века летаргия се появяват пионерите на новите социално-радикално-утопични учения, субекти-изразители на които са „великолепната тройка“ – Томас Мор (XVI-XVII в.), Томазо Кампанела (XVI в.) и Фр. Бейкън (XVII в.). След тях идва другата „великолепна тройка“ – Сен Симон (XVIII-XIX в.), Шарл Фурие (XVIII-XIX в.) и Робърт Оуен (XVIII-XIX в.).

Разбира се до горната „великолепна шесторка“ се нареждат имената и на много други напредничави и новаторски умове, които са останали в писмената памет на човечеството.

Исторически наследници на „великолепната шесторка“ и на много неназовани техни съидейници са по същество „дуото“ К. Маркс и неговият съратник и спонсор Фр. Енгелс, който както е известно е бил състоятелен фабрикант. Да се подценява, отрича и омаловажава обстоятелството, че те са били велики умове и личности, е антиисторично и несправедливо. Както при Платон и Христос, ехото от тяхното учение сигурно ще отеква и през бъдещите векове. Сигурно ще отеква в бъдещите векове и ехото от учението на други двама велики икономисти – А. Смит и Дж.М. Кейнс, което отново стана актуално с настъпването на глобалната финансово-икономическа криза (което важи до известна степен и за Маркс, доколкото в борбата срещу кризата бяха национализирани ключови финансови институции). Парадоксалното и ироничното е, че точно в разгара на подготовката на финансово щедрите (за около 800 млрд. Долара) кейнсиански антикризисни програми на САЩ „Съветът по международни отношения“ на 30. 03. 2009 г. организира конференция за честване на провала на Кейнс¹. Това събитие показва, че „властимащите, привилегированите“ (по Н. Чомски) и „облагодетелстваните“ (по Дж. Стиглиц) от „всемирния“, „идеален“ и „безпогрешен“ пазар трудно ще приемат ограничения и регулации, които правят по-прозрачни и поставят под социално-политически надзор действието на пазара, а следователно и формирането на техните печалби. Посоченото парадоксално събитие само показва и доказва значението на откровението на Уорън Бъфет, че **„класова борба има, но моята класа, класата на богатите, ръководи тази борба и ние я спечелихме“**². Посоченото събитие и откровението на У. Бъфет недвусмислено показват, че „класата на богатите“ няма лесно да приеме регулациите над своя златоносен идол – пазарът.

Обикновено се сочи, че XIX век е бил векът на класическия либерализъм, XX век – на социализма, краят на миналия и началото на този век пък бе белязан от суперлиберализъм, клонящ към либертарианство, но се очертава, че кейнсианството отново излиза на преден план, въпреки „панахидите“, които му се устройват.

Независимо от опортюнизма и дори негативизма на „класата на богатите“ (или по-скоро супер-богатите) по отношение на провокираните от настъпилата криза регулации на пазара, пазарният фундаментализъм разочарова, обезцени се и трудно

¹ Вж.: Стиглиц, Дж., Свободно падане ..., с. 496.

² Цит. по: в. „Монд дипломатик, м. XI-XII, 2009, с. 2.

ще завоюва предкризисните си позиции. Кризата свали Пазара-Бог от трона му и му събори ореола.

Реалният социализъм се саморазпадна, войнстващият ултралиберализъм се провали и кейнсианството неизбежно се явява алтернативата им, за което има и други причини – екуменизмът, свързан с глобализацията, но за тях ще стане дума в следващото изложение. В тази връзка трябва да се има предвид **нарастващото критично отношение към „невидимата ръка“ на А. Смит и самокритичното му отношение към нея¹**, а така също и **допуснатото от самия А. Смит противоречиво отношение към пазара**. От една страна, той се опитва да докаже (с прословутия си пример за хлебаря, месаря и пивоваря), че пазарът съгласува и целенасочва интересите на всички участници в пазарния процес, а така също и с тези на държавата. От друга страна пък, твърди, че „интересите на третата класа не съвпадат с тези на обществото и че тя често пъти го е заблуждавала и потискала“ (А. Смит, „Богатството ...“ с. 250). Понеже той е бил професор и преподавател по социална философия, Ст. Тулмин твърди, че „А. Смит е бил икономист между другото“², но пък Фр. Фон Хайек казва, че не може да бъде добър икономист този, който е само „чист“ икономист; Фр. Кене е бил лекар. Вярно е, че А.Смит е тръгнал в научно-преподавателската си кариера като социален философ, но се е оказал един от най-великите икономисти, всепризнат „баща“ на либерализма. Ако обаче той имаше възможност да следи развитието на пазарния строй през последните около 30 години, много вероятно би било да се окаже негов сериозен критик. Защото Макс Вебер свързваше капитализма с т.нар. протестантска етика, която вече е старомодна, а актуална е нейната противоположност – хедонизмът. А. Смит в качеството си на морален философ едва ли си е представял пазарния строй и въобще и пазара по-конкретно като неморален, брутален, антисоциален и анти-културен механизъм; той не е бил пазарен фундаменталист, което ще се опитаме да докажем в следващото изложение.

Пазарът се интересува от култура доколкото тя може да се капитализира и да осигури на активния пазарен субект (производителя или търговеца), както и на пасивния такъв (купувача, потребителя, консуматора) хедонистичен начин на живот преди всичко от типа на шоуто, на чалгата, на „уличната култура“, по изразът на Х. Форд (основателят на GM)³.

Аналогичен е и интересът му към образованието и науката, които също се комерсиализират. Пазарът гледа на тях, а и на всичко останало, през призмата на капитализацията, на икономическата изгода или печалбата. На тази основа той се оказва ако не враг, то поне негативно настроен към нерентабилната култура, а това е по-същество т.нар. „висока“ култура, която се оставя на неговите подаяния, а следователно и под неговата опека.

С минимизирането на държавата по същество се минимизират и обществените или публичните блага, изразяващи образованието, здравеопазването, социалното (включително здравното и пенсионното) осигуряване и подпомагане, изкуства-

¹ Вж.: Стоянов, В., А. Смит е прозрял не само величието на пазара, но и недъзите му, сп. „Икономически алтернативи“, С., 4/2010, с.3-27.

² Тулмин, С., Завръщане към разума ..., с. 88.

³ Вж.: Форд, Х., Интернационалните евреи, изд. „Жарава“, С., 2003.

та, науката или, общо взето, цялата социално-културна сфера, която бе подложена на активно приватизиране и комерсиализиране. **Нито един от класическите и пост-класическите либерали (А. Смит, Лудвиг фон Мизес, А. Фр. Фон Хайек, М. Фридман) не са пледирали за такава широкомащабна и „дълбока“ приватизация в социално-културната сфера, за каквато пледират техните съвременни епигони и адепти, т.е. пазарните фундаменталисти, както ги нарича и Дж. Стиглиц.** Като казваме техни съвременни адепти и епигони, имаме предвид М. Ротбард, Айн Ранд и сие-либератаристи. Споменатият М. Ротбард например пише, че **държавата е несъвместима със свободния пазар** и последният може и трябва да я „погълне“ и да поеме изпълнението на нейните функции и задачи¹. Това би означавало пълно или цялостно приватизиране на политическата и социално-културната сфера, на всички нейни дейности – образователните, здравеопазните, социално-осигурителните, изкуствата, научните звена и пр., т.е., те да се превърнат на търговски дружества и да функционират изцяло върху търговско-индивидуалистично-егоистична основа.

Характер на търговски дружества започват да придобиват и партиите, за които държавата корпорация е самоцел. Това би означавало и пълно пренебрегване на досегашният социално-солидарен и общественно-политически принцип за организация и управление на човешкото общество, а търговско-икономическият подход и принцип напълно да се абсолютизира, да стане повсеместен, тотален. Щом вече „по-малко от две дузини (глобални – ВС) корпорации контролират повече от половината от глобалния бизнес (и) посредством ежедневници, списания, телевизия, книги и филми“², цитираният К. Сейгън съвсем закономерно отбелязва, че е „трудно да си представим къде ще свърши всичко“ (с. 487), но, изглежда, като че ли не е чак толкова трудно. **Мястото на държавите сигурно няма да се заеме от „Братствата“ на Ж. Атали, а от глобалните корпорации,** като най-силните и най-мощните от тях вероятно ще останат по-малко от „около две дузини“, които или трябва да се споразумеят за сферите си на влияние, или по законите на пазарната конкуренция по-силните ще „погълнат“ по-слабите. По този път би могла да се реализира идеята на Й. Г. Фикте за „една единствена държава“³ – корпорация, но тогава вече наистина ще е трудно да си представим последиците, когато въпросната корпорация държава неизбежно ще трябва да изпълнява и класически държавнически функции.

За съжаление такава тенденция се бе очертала след консервативно-либералната контрареволуция, осъществена под политическото покровителство на Р. Рейгън и М. Тачър, наричана тогава „рейгъномика“ и „тачаризъм“, но пък за щастие настъпилата глобална финансово-икономическа криза я стопира и остава да видим дали това стопиране е стратегическо или тактическо, т.е. **доколко „класата на богатите“ на У. Бъфет ще отстъпи от своите позиции.**

Бедата е, че провалилият и сриналият се социализъм или по-точно бившите социалистически страни се оказаха без ясна визия за осъществяване на прехода от едната крайност – социализма, в другата крайност – капитализма. С това се заеха главно прословутите международни финансови институции, сплотени около т.нар.

¹ Ротбард, М., цит. съч., с. 12, 13 и др.

² Сейгън, К., цит. съч., с. 487.

³ Вж.: Фикте, Й. Г., Предназначението на човека, С., 1998.

„Вашингтонски консенсус“, които настойчиво ги съветваха и насочваха към възможно най-бърз, дори шок, преход и суперлиберален модел на пазарен строй и пазарно общество. Западът с наивност декларираше, че е изненадан и неподготвен да реагира на колапса и краха на реалния социализъм, което не ни изглежда убедително, като имаме предвид, първо, че същият този Запад активно работеше във въпросната посока няколко десетилетия – в рамките на т.нар. „Студена (тиха) война“, и, второ, че още през 1990 г. за България бе изготвен подробен доклад-програма „Ран-Ът“ от почти 400 страници (като аналогични доклади програми вероятно е имало и за другите страни), в който, наред с проект за нова Конституция, се съдържаха и подробни указания и препоръки какво и как трябва да се направи във всички отрасли на икономиката и структурните звена на социалната сфера – в пълно съзвучие с идеологията на „Вашингтонски консенсус“ и с главен рефрен – приватизация, либерализация, структурни реформи, фискална и парична дисциплина¹.

В началото на 90-те години на миналия век М. Фридмън също казваше: „На бившите социалистически страни са им необходими три неща: приватизация, приватизация и пак приватизация“. Същият този М. Фридман около 10 години по-късно призна, че препоръчаната бърза, дори шок, приватизация не е била толкова подходяща, защото нямало време да се изгради добра нейна институционална основа. Именно поради това, но сигурно и не само поради него, **преходът прие черти и характер на мирна криминална революция**, която доведе по думите на покойния поет и политик – председателя на Великото народно събрание (1990-1991 г.) Йосиф Петров, до „пОзорна икономика“ и „ДИвократия“, до съпътстващите ги преразпределителни процеси, характерни за първоначалното натрупване на капитала, но иновирани с нови форми вкл. т.нар. „бухалково застраховане“. За малко повече от 100 години на България ѝ се наложи да осъществява трето поред първоначално натрупване на капитал.

Главно под диригентството и натиска на международните финансови институции, изповядващи идеологията на т. нар. „Вашингтонски консенсус“, която по същество е идеология на пазарния фундаментализъм, в бившите социалистически страни и в България в частност се извършиха по-дълбинни приватизации, отколкото в западно-европейските капиталистически страни. Имаме предвид в случая две неща:

а/ Приватизацията на т.нар. „естествени монополи“ (енергоразпределителните дружества, „В и К“, „Топлофикация“, далекосъобщенията и пр.). Според класическата икономическа теория, за да не се реализират естествените им монополни предимства от частни лица и евентуално да се злоупотребява с тях, те трябва да се стопанисват и се стопанисваха от държавата и общините. След приватизацията им монополното им положение не се промени, само че **от държавни и общински монополите станаха частни**. Тяхната дейност уж се наблюдава и регулира от държавата, но „регу-

¹ Вж.: Фондация на националната камара (на САЩ), Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България, ръководство и редактиране: Ричард Ран, САЩ и Роналд Ът, САЩ, (под съветничеството на екип от 19 известни тогава български икономисти), National Chamber Foundation, 1615 H. Street, N.W., Washington, D C 2062, USA, (202) 463-5552, m. X, 1990, превод (на български език) O C P S corp.&Mintech Corp./USA.

латорите биват „завладяни“ от тези, които се очаква да регулират“¹, според Дж. Стиглиц. По такъв начин те се превръщат в **монополисти терористи**, които почти издевателстват над българските си потребители; ролята им се свежда до това перманентно да обосновават необходимостта от по-високи цени, които регулативният орган няма как да не приеме и утвърди и „от кумова срама“ коригира в намаление на техните искания, които при всички случаи са били такива, че след корекцията им да ги удовлетворяват. Случайно или не, приватизаторите на естествените монополи се оказват чужди фирми². Някои държави разбраха грешката си с приватизацията на „естествените монополи“ и извършиха ренационализацията им, но и българското правителство трябва сериозно да се замисли за освобождаването на своите граждани от „хватката“ на монополистите терористи³, защото, както е констатирал А. Смит, **„единствената изгода, която монополът носи на една единствена група от хора, е в много отношения вредна за общите интереси на страната“** (с. 583).

б/ В България се създаде относително по-широк частен сектор в сферата на здравеопазването, образованието и други изконни държавни социални дейности, отколкото в континентална Западна Европа, главно по настойчивите препоръки на прословутите международни финансови институции. Впоследствие стана ясно, че тези държави, които не изпълняваха старателно препоръките им, се оказаха в по-добро състояние от „послушковците“ като нас. С други думи, станахме по-големи католици от папата, за което, разбира се, скъпо си плащаме.

Колкото повече се разширява пазарът и става по-дерегулиран (по-свободен), толкова в по-голяма степен икономическата ефективност и нейното универсално изражение – печалбата, увеличава своя обхват, значение и универсалност извън рамките на традиционната икономическа сфера, т.е. и в социално-културната; дори и политическата сфера неформално се комерсиализира и става източник на т. нар. „властови доходи“ или държавно-политическа печалба, ако може така да се каже. Политиката се превърна в много желан и търсен бизнес: например А. Доган, ако не беше ключов политик, едва ли би получил пословично високи хонорари от язовир „Цанков камък“ (1,5 млн. лв.).

Универсализирането или по-скоро тоталното прилагане на пазарно-икономическия подход в обществото противоречи, първо, на историческия опит и, второ, на **„синкретичната“ идея на американския социолог Д. Бел за трите различни и противоречащи си „аксиални принципи“: на икономиката** (разбирана като „система от взаимно свързани пазари“ – с. 65), **политиката** (свързвана с управлението на

¹ Стиглиц, Дж., цит. съч., с. 476.

² ЕБ постави условие на Столичната община да приватизира „В и К“, за да ѝ отпусне исканият заем с препоръката приватизаторът да има опит, какъвто в България тогава нямаше. Говори се, че от твърде високо място в Англия е лобирано за настоящият концесионер на „Софийска вода“, а в самата Англия се е подвизавала срутилата се (а може би преструктурирала се) пирамида „Енрон“ – световен лидер в приватизацията на най-важния и първостепенен жизнен ресурс – питейната вода, която започва да става не по-малко дефицитна и по ценна от нефта, продавана в някои региони дори на САЩ по цени, надвишаващи 100 пъти (!) нормалната пазарна цена. Монополистите терористи са безмилостни и жестоки!

³ За системните им нарушения и издевателство над потребителите от Е.Р.Д. виж в. „Атака“, бр. 1556/03.03.2011 г., с.с.5, 7, 8 и 9.

държавата) и **културата** (която „исторически е произлязла от религията – с. 53). **За икономиката аксиалният принцип е ефективността, за политическата система – равенството, а за културата – себerealизацията или себеудовлетвореността (която би могла да се реализира във всяко културно начинание и изява на човека).** Като изхожда от трите аксиални принципа, валидни за трите основни сфери на обществото, **Д. Бел заявява: „Аз съм социалист в икономиката** (доколкото трябва да се осъществява известно преразпределение на ресурси и да се изгражда и поддържа социалното „сцепление“ в обществото или да се „произвежда“ необходимото „социално лепило“ по израза на Л. Търоу – ВС), **либерал в политиката** (доколкото трябва да се осигури политическо равенство и политическа свобода – ВС) и **консерватор в културата** (която, като произлязла от религията, „винаги е налагала морални норми върху културата“ – с. 233). Д. Бел разкрива една важна особеност на съвременната култура в смисъл, че тя „вече не се занимава с това как да се работи и как да се реализира човек, а с това как да се харчи и как да се извлича радост от живота“¹, т.е. религиозно-протестантската култура се е превърнала в хедонистична; внушава се, че главната цел в живота е забавлението (чрез чалга, шоута и пр.)

„Ако човек се нуждае от нещо свещено“, в миналото това „нещо свещено“ са били трудът, скромността, пестеливостта, моралността, които по същество са ценности, проповядвани от християнската религия, но „през последните 100 години силата на религията отслабва ... и религиозният авторитет рухва в средата на XIX век“². Рухването на религиозния авторитет и възходът на пазарния механизъм, довеждат до много съществени културно-ценностни промени в търговско-пазарните общества, характеризирани най-общо като **духовно-културна криза**. Неин най-общ израз е загърбването и изоставянето на религиозно-духовните принципи, морал и ценности и замаяната им с пазарно-хедонистични такива. В търговско-пазарните общества по същество се изгражда не само нов икономически ред, но и нов ценностно-духовен ред, който издига две основни ценности – максимална ефективност от всяка индивидуално-егоистична човешка дейност и хедонистичен начин на живот.

Д. Бел лансирал, „принципа на умерените различия“ (с. 374), но те ставаха все драстични; **индивидуализмът-егоизмът-хедонизмът-евдемонизмът** по същество обърна принципът на Д. Бел с главата надолу. **Ако „великите исторически религии на Запада винаги са били религии на ограничаването“³ то „пазарната религия“ е религия на ефективността, потребителството и хедонизма, на нерационалното, излишното, разточителното, престижно-самоцелното и дори паразитно потребление, считани за израз на социален престиж.** Бе издигнат девизът: **„човекът е това, което консумира“**, а обществото бе наречено потребителско или общество на „потребителската етика“, „нов капитализъм“. Разбира се, потребителското общество напълно се съчетава с хедонистично-евдемонистичната култура, чиито основи започват да се изграждат още след Втората световна война, когато пуританската култура вече залязва. Още „във втората половина на XIX век подреденият свят вече е бил

¹ Бел, Д., Културните противоречия на капитализма, изд. „Народна култура“, С., 1994, с.с. 53, 65, 126, 233.

² Бел, Д., цит. съч., с. 62.

³ Бел, Д., цит. съч., с.с. 232 и 374.

химера ... настъпва арогантността на модерната епоха ..., но истинската социална революция в модерното общество се извършва през 20-те години на миналия век, когато нарастващото масово производство и разширяващото се потребление започват да преобразуват живота на самата средна класа. Всъщност протестнската етика като социална реалност и като жизнен стил на средната класа бива заменена от материалистичен хедонизъм, а пуританският нрав – от психологически евдонизъм¹. Струва ни се, че оценките на Д. Бел във времеви (темпорален) план са закъснели и/или неточни, като имаме предвид казаното от президента и учен Т. Джеферсън около 200 г. преди Д. Бел, че **„моралът е неприсъщ за търговските нации и държави“**², каквото тогава са били и САЩ.

Ако приемем, че „новият“ суперлиберален потребителско-хедонистичен капитализъм е възникнал през 20-те години на миналия век, той сравнително бързо стига до Голямата депресия 1929/33 год., която провокира Кейнс да катализира новите и „модерни“ теории за „ръководеното или дирижираното стопанство“, и чрез своята „Обща теория...“ (1936 г.) лансира и предложи „спасителната“ теория за регулираното стопанство, целта на която е обществото, в лицето на държавата, да наблюдава и да „държи под юзда“ развихрилия се пазар и „пазарен строй“. Кейнсианството или **„Кейнсианската революция“ е нов етап в развитието на капитализма**. Той обаче отново се върна на изходните си суперлиберални позиции чрез консервативно-либералната контрареволюция от края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век. И, както имаме възможност да подчертаем, т.нар. неолиберали задминаха своите предшественици по степен на либералност и станаха по-големи „католици“ от своя „папа“ А. Смит.

Пазарът показва, че „шило в торба не стои“ т.е. по същество той не признава граници и ограничения (регулации), освен след негов голям провал (като Великата депресия и настъпилата преди няколко години Глобална финансово-икономическа криза) и под силно обществено давление не бъде принуден да отстъпи (и то срещу щедри възнаграждения и бонуси, както това стана чрез спешните антикризисни програми преди малко повече от две години). Пазарът е пословичен със своята „гъвкавост“. Л. Търоу счита, че е съвместим дори с робството, щом има печалба или изгода, по-общо казано. Днес пазарът е и символ, както и корпорацията, печалбата, които някои свързват с „демодираното“ понятие експлоатация.

Впрочем няма нищо притеснително, нередно и ненормално пазарният субект да се стреми към печалба, при условие обаче, че това става на лоялна, морална и законова основа, при възможно по-голяма прозрачност, както е модерно да се казва днес. Вярно е, че Маркс дебело подчертава класово-експлоататорския характер на т.нар. буржоазно или капиталистическо общество, каквито са били и предходните му общества. Но нима би могло да се изгради съвременно общество, в което да няма експлоатация – имаше я и при т.нар. реален социализъм. В случая под експлоатация разбираме едни да са подчинени и да работят за други. Общество без йерархия, без едни да са подчинени и да работят за други, може да има само в утопиите. По този

¹ Пак там, с.с 97, 100, 132.

² Цит. по: Паренти, М. Демократия для избранных, 7-го изд., Москва, 2006, с. 16.

повод си спомняме какво ни каза един наш близък, който от дълго време е на Запад и дори е успял да развие свой бизнес: „Чак сега разбрах, казва той, „сладката“ страна на капитализма – да успееш да организираш други да работят за тебе“. Да, но тези които работят за тебе по-скоро сигурно им е „горчиво“, отколкото да им е „сладко“, особено когато няма регулации.

В семейството и/или домакинството не се говори за експлоатация и тя обикновено се търси извън техните граници; любовта, дългът, сътрудничеството, които са характерни за семейството и/или домакинството, исторически са били несъвместими с комерсиалността. Казваме „били“, защото – за съжаление, комерсиалността започва да прониква вече и в семейството и домакинството.

Смята се (от Р. Голдшайд), че „най-старата форма на експлоатация е фискалната (експлоатация), наред с отявлението робство“¹. Той говори за **фискална експлоатация**, доколкото „почти всички привилегии на привилегированите класи са били данъчни привилегии“ (с. 321). За фискална експлоатация се говори и днес, доколкото данъчната и фискалната система е несъвършена и фискалното бреме не се разпределя равномерно и справедливо между гражданите данъкоплатци, за които няма формални привилегии (издигнат е принципът, че „всички са смъртни и всички са данъкоплатци“). Освен това чрез държавата целенасочено са преразпределят ресурси и благосъстояние – богатите обикновено намират „вратички“ и възможности да избягват и прехвърлят данъците си, дори получават и официални или полуофициални финансови стимули от бюджета, а бедните – социални помощи за сметка на заможните².

Като че ли би могло да се говори и за експлоатация на управляваните от управляващите, доколкото и политическият процес се комерсиализира и стана обичайно да се говори за „**властови доходи**“ – **печалба от властта**, т.е. политиката и властта се превръщат в своеобразен и все по-привлекателен бизнес. Вече официално се говори и пише за „политическа търговия“, „политически маркетинг“, дори за „пазар на закони“; пазарът наистина е вездесъщ и няма ли ограничения, прониква във всички сфери, звена и „пори“ на обществото, което тотално се комерсиализира, десоциализира, дезинтегрира, чалгизира, „варваризира“ и „зоологизира“.

В заключение по темата **експлоатация** – като че ли тя би могла да се разграничи на две основни форми:

- **открита, директна или видима** – в лицето на робството, крепосническото и ангарията, и
- **прикрита, индиректна, скрита** или невидима – като при взаимоотношенията между работодатели и наемни (работници и служители), която трудно може да получи вярна оценка и измерение, доколкото тук става дума за разпределението между двата участника в бизнес процеса – работодател и наемен, които трябва да разпределят помежду си новосъздадената и/или новодобавената стойност под формата на работна заплата и печалба. Съвременната теория нарича работната сила „човешки капитал“ и се стреми да докаже, че взаимоотношенията между работодатели и наемни са партньорски, еднопосочни, едва ли

¹ Цит.по: Бел, Д., цит.съч., с. 321.

² Вж.: Стоянов, В., Теоретични и публични финанси, ИК „Галик“, С. 2009, с. 215 и др., а така също Brumerhoff, D., Finanzwissenschaft, 7 Aufl, Munchen – Wien, 1996, s. 209, 210.

не идилични. Подобна теза напълно противоречи на написаното от „бащата“ на либерализма А. Смит: „Размерът на обикновената работна заплата, пише той, навсякъде зависи от договора, който е прието да се сключва между тези две страни, чиито интереси съвсем не са тъждествени. Работниците искат да получат колкото е възможно повече, работодателите дават колкото е възможно по-малко... Нашите манифактуристи и търговци се оплакват много от вредните последици на високите работни заплати ..., но те нищо не казват за вредните последици от високите печалби“¹. Общо взето, ако не е посочен източникът им, може да се приеме, че цитираните думи не са на Смит, а на Маркс.

Марксизмът бе създал много митове, но и либерализмът или по-точно ултралиберализма – либертарианството, не остава по-назад. К. Попър казваше, че марксизмът „умря“ от много марксизъм, но и ултралиберализмът върви по този път, което ще видим в следващото изложение. Ленин и Сталин коригираха Маркс, а ултралибералите – Смит.

4. ПАЗАРЪТ – МИТ, РЕАЛНОСТ И ПАРАДОКСАЛНОСТ – КОЛКОТО ПО-СВОБОДЕН, ТОЛКОВА ПО-ГОЛЯМО ЗЛО

4.1. Пазарът в историческата „компания“ на държавата и църквата

Като чете човек либералите класици и посткласици – А. Смит, Лудвиг фон Мизес, А.- Фр. фон Хайек, М. Фридмън и особено техните съвременни адепти и епигони – ултралибералите, пазарните фундаменталисти или либертарианците, като например Айн Ранд, М. Ротбард и сие, разбира, че пазарът е едно земно божество, което ни доведе до „краят на историята“ (по Фр. Фукуяма), т.е. до пълна независимост от Природата и до пълна свобода на избора.

Да, ако гледаме на пазара (само или преди всичко) от „технологична“ гледна точка т.е. като „машина“ или „механизъм“, той би могъл да се идеализира и обожестви, както влюбените обожествяват обектът на своята любов. **Пазарът обаче е обществена „машина“ или „социален механизъм“.** Той се „конструира“ от хората, които по същество оформят неговия облик и характер. Той не е и не може да бъде индивидуално, а винаги е бил само и единствено обществено или социално явление. **На него действат индивидуалисти егоисти, но пазарните отношения в края на краищата са обществени отношения, социални отношения, колективистични отношения, независимо че повечето от либералите, особено съвременните, асоциират общество и колектив, обществени и колективистични отношения със социализъм-комунизъм.** Прав е В. Ойкен, че в исторически план могат да се разграничат два вида общества – пазарни и непазарни. Друг е въпросът дали непазарните общества са възможни и в бъдеще. И след разпада на реалния социализъм Р. Нозик и Ж. Атали продължават да считат, че те са възможни но само на анархистична основа².

¹ Смит, А., Богатството, ... с. 101.

² Вж.: Нозик, Р., Анархия, държава, утопия, изд. С., 2003, Атали, Ж., Братства. Една нова утопия, изд. „КХ“, С., 2000 г.

Участници в пазара или „играчи“ на пазара фактически са всички членове на едно общество (с изключение, разбира се, на най-малките деца). Една част от хората в общността или обществото, респ. обществата (местни, национални, регионални и глобални), които формират местните, националните, регионалните и глобалния пазари предлагат на тях съответните блага – стоки, услуги и преживявания, а други – и по същество почти всички хора, (пак на него или чрез него) ги избират, купуват, придобиват, ползват и/или потребяват. Първите фактически са производителите, предлагащите, продавачите, които условно можем да назовем **активни участници** или „играчи“ на пазара. Другите или по същество почти всички (с изключение на малките деца) са които търсят, избират, купуват и ползват или потребяват. Те, накратко, се наричат купувачи или потребители и условно бихме могли да ги приемем за **пасивни участници** („играчи“) на пазара.

Да напомним, че първата група – на активните пазарни субекти, е сложна мрежа от производители на начални и междинни ресурси (полуфабрикати), които участват в създаването (произвеждането) на крайните потребителски продукти. За да достигнат произведените блага до втората група, те също преминават през сложна дистрибуторска и търговска мрежа. Както едната, така и другата групи се обслужват от съответните инфраструктурни мрежи. Става дума по същество за стотици, хиляди и десетки хиляди институционални (стопански и нестопански организации), а в Китай и Индия над милиард индивидуални участници в пазарния процес. С казаното искаме да подчертаем изключителното многообразие и многобройност на участниците в невероятно сложния пазарен процес, който обхваща или в който участва цялото общество.

Пазарът е не толкова географско понятие – магазините, кварталните пазари, борсите, а по-скоро система от връзки и взаимоотношения между относително активната и пасивната групи на участниците в него, респективно производствени и търговски структури и субекти, които предлагат и продават съответните блага и такива, които търсят и купуват предлаганите блага. Затова **Д. Бел с основание нарича икономиката система от взаимносвързани пазари или система от опосредствани и директни контакти между двете страни за извършване на сделки и/или контракти, чрез които се осъществява движението на благата в едната посока, а паричните потоци – в другата; търговията има и разплащателно-финансова страна, а в най-ново време се създаде цялостна система от относително самостоятелни финансови пазари.** Впрочем в литературата много добре е изследвано и описано в исторически план развитието на размяната и търговията¹.

Историческите характеристики на размяната и търговията по понятни причини не са в нашето научно ползрение и мимоходом споменаваме за тях. Само бихме искали да добавим, че за да достигне съвременните си мащаби, облик и характер размяната и търговията, респ. пазарът са преминали през продължило векове и хилядолетия развитие. Чак до Възраждането търговско-икономическата дейност е била под „сянката“ на държавата и религията, респ. църквата. В цеховете на занаятчиите и гилдиите на търговците, които се създават в навечерието на Новото време, а след тях и в мани-

¹ Вж.: Бродел, Ф., История на размяната, издателство „Прозорец“ (година на изданието, за съжаление не са отбелязани, но бе преведено и издадено у нас около края на миналото и началото на настоящото столетие).

фактурите, търговско-икономическата дейност започва да се институционализира. В предходните епохи – робовладелската и феодалната институции са изпълнявали и политически функции и са били опора и на църквата. Новите институционални търговско-икономически форми и структури излизат от „сянката“ на държавата и църквата и придобиват относително самостоятелно значение в цялостния обществен живот; дори нещо повече – пазарът вече започна да хвърля своята „сянка“ и върху държавата, и върху църквата, които също са участници в него.

През т. нар. Ново време, върхът на което е Индустриалната революция (ИР), се създава ново търговско законодателство и се поставят основите на две определящи институционални форми за търговско-икономическа дейност – **индивидуално-семеиното предприятие или фирма** и дружествените предприятия или фирми, наричани обикновено **корпорации**, под формата на събирателни дружества, дружества с ограничена и неограничена отговорност, акционерни дружества (компаниии), холдинги. В земеделието бурно навлиза нова модерна агротехника, започват да се прилагат индустриални методи на производство и основна фигура тук става **фермерът**. Икономиката придобива нов, индустриален облик, а **пазарът се превръща във все по-голяма, мощна и относително самостоятелна обществено-икономическа сила, която не само напълно се освобождава от „сянката“ и опеката на държавата и църквата, а дори става доминираща над тях.**

Нов момент в развитието на пазара в индустриалната и особено в постиндустриалната епоха е **повишаването на ролята и значението на финансовите пазари и финансовия сектор**, който надвиши около 40 пъти обслужвания от него реален сектор.

Общозвестно е, че от най-древни времена и в продължение на хиляди години **обществата са били организирани и управлявани върху три основни стълба или начала:**

- **политическо**, израз на което е държавата, при която днес доминират демократичните форми на управление и виждаме, че в много арабски държави, в които господстваше авторитаризъм и диктатура, хората се „пробудиха“ политически и започна установяването на демократични режими (Алжир, Египет и много други);
- **религиозно-духовно** начало, което е преживяло забележителна еволюция – от магьосничеството и предсказателството, жречеството и езичеството, политеизмът, монотеизмът, оформяне на петте световни религии и стремеж вече към екуменизъм. С други думи, „ерата на религията е била предшествана от магията ..., която прелива в религия, тя постепенно измества магиите ..., магьосникът постепенно отстъпва мястото си на жреца..., като на много места в света царят (владетелят – ВС) е пряк приемник на съвременните магьосници или знахари и изпълнява функциите на цар-жрец“¹ и така постепенно се върви към по-модерни форми на религии и се стига до съвременните такива, които обсъждат екуменическата идея.

¹ Фрейзър, Дж., Златната клонка, част I, изд. „Рата“, С., 2006, с.с. 54,56,89,106,117,150.

Ортега-и-Гасет квалифицира и характеризира политическата и религиозната власт като духовни феномени, като нарича първата „**дух на времето**“, а втората „**дух на вечността**“¹, който „дух на вечността“ се олицетворява от „вечната църква“. Тя е израз и последица на вярата в Бог; според Епикур страхът поражда богове, а боговете – страх. Смята се, че „църквата се изгражда според типа на държавата ..., по нейния образец, макар че е възникнала независимо от нея“². **Така още в зората на човешката цивилизация се оформят двете основни социални сили – държавата и религията в лицето на църквата** – субекти на две силно преплетени и взаимно зависими форми на управление – гражданско (или политическо) и религиозно (духовно), които „дълго време се намират в тесни взаимоотношения. В течение на много поколения кралят (или владетелят, по общо – ВС) е продължавал да бъде първосвещеник, а свещеничеството се е набирало (или рекрутирало) от царския род. В течение на много векове религиозният закон е продължавал да съдържа в определена степен граждански указания, а гражданските закони продължават да съдържат в определена степен религиозни санкции“³; **държавата и църквата са били подобие на Сиамски близнаци, но все пак е имало и съперничество между тях.**

До Средновековието обикновено е доминирала политическата власт, но през Средновековието (поне в Европа) духовната власт – в лицето на църквата, налага своето надмощие над политическата власт, представлявана от държавата. Аргументът е бил, че папата, като наместник на Бога на земята, отговаря пред Него и за царете, кралете, императорите; те са наместници на Бога, но само върху територията, която управляват, за което трябва да получат легитимация от Светия престол чрез коронясването им. И великият Наполеон е бил коронясан от папата, но не в Рим, а в Париж. Когато обаче към края на церемонията папата посегнал да вземе короната, за да я положи на главата му, Наполеон го изпреварил и сам си я сложил върху главата – знак или символ, че не папата му дава властта, а той сам си я извоювал...

В резултат на борбата между политическата и духовната власт за надмощие и доминация държавата печели решителна победа, отделя църквата от себе си и конфискува значителна част от нейните имоти (през Средновековието до Новото време църквата е била най-богатата институция в Европа). Така след Реформацията, Просвещението и отделянето на църквата от държавата се задълбочава нейната криза и в следствие тя почти се маргинализира. Фр. Ницше обявява, че „Бог е мъртъв!“, а Ф. Достоевски го допълва, че вече всичко е позволено. За „убиец“ на Бог е била обявена науката. Така се дооформя и **конфликтът религия – наука**. Оценките за този конфликт и отношението към него са противоречиви. Едни автори – непримиримите атеисти, считат, че е възможно обществото нормално да функционира и без Бог, религия и църква⁴. Повечето автори обаче смятат, че отказът от и отричането на морално-духовния еталон или Абсолют се отразява дестабилизиращо на обществото. Дори най-яръстният критик на „гадината“ – църква, Фр. Волтер стига до извода, че „ако нямаше Бог, той трябваше да бъде измислен“ като поръчител и еталон за морал-

¹ Ортега-и-Гасет, Х., „Бунтът на масите“, УИ „Св. Кл. Охридски“, С., 1998, с.с. 126 и 127.

² Бицилли, П., Очерк върху теорията на историческата наука, изд. на БАН, С., 1994, с. 50.

³ Спенсър, Г., Опыты научные, политические и философские, Минск, 1998, с. 33.

⁴ Вж.: Конт-Спонвил, А., Духът на атеизма. Въведение в духовност без Бог, изд. „Колибри“, С., 2008.

но поведение и гарант на нравствеността. Е. Дюркем дори смята религията за „функционална необходимост“ т.е., че без нея обществото би се разпаднало, докато според Д. Бел „религията не може да закърпи скъсаните шевове на обществото“¹.

Дискусията „за“ и „против“ религията в съвременното информационно-интелектуално общество клони обаче почти към консенсусно „за“² дори се смята, че „и науката има нужда от Бог“ (Дж. Ленокс – с. 58). За ползата и необходимостта от религия се застъпват не само интелектуалци и философи, но и учени физици от световна величина, като К. Сейгън, например. Неговото твърдение е интересно, а освен това е и физик: според него и „Ерата на разума“ също се нуждае от вяра и изненадващо твърди, че „вярата винаги надделява над разума“³. Като признава, че „живеем в епоха, в която традиционните религии вехнат под ударите на науката“ (с.142), като цитира Т. Х. Хъкли, че „основата на морала е да ... се откажем да вярваме в неща, за които няма доказателства, както и да спрем да повтаряме неразбираеми предположения за неща, които са отвъд възможностите на нашето познание“, К. Сейгън, общо взето, се съгласява с цитирания от него Т. Пейн, че „вярваш в нещо, в което не вярваш“ (с. 248). Той убедено твърди, че доколкото „идеята, че науката и духовността се изключват една друга, прави лоша услуга и на двете“ (с. 49) и заключава: „**в продължение на векове се правят опити религията и науката да бъдат помирени .../дори се твърди/, че научните опити са в пълно съгласие с множество религии**“⁴. Все пак показателно е, че световноизвестният учен – физик материалист, не отрича Бог, а търси помирение с Него.

Обикновено се счита, че независимо от решителната победа на политическата над религиозната власт, добрите взаимоотношения между държавата и църквата, общо взето, са се запазили. **Новото време осигури победата на държавата над църквата, но „роди“ техен общ враг в лицето на пазара**, който не само започна да дели „мегдан“ с държавата и се стреми не само да я минимизира, но и да я „погълне“. Той се оказва и по-лош враг на църквата, отколкото държавата, доказателство за което са следните мисли на папа Бенедикт XVI: „Парите и богатството се превръщат в мяра на всичко ... хората се превръщат в стока ... отчуждават се ... настъпва морално разпадане ... духовна пустота ... разрушаване на съвестта ... либералният пазар налага своите непреклонни закони на всички аспекти на живота. Целият морал на църквата, т.е. цялата духовна и антропологична концепция на християнството, вече не намират съответствие и разбиране в днешния западен (пазарно-материалистически – ВС) свят“⁵. С други думи **духовната институция религия, респективно църква, и супер-материалистическата институция пазар диаметрално си противостоят и „разминават“**. Науката не може да „убие“ Бог, дори се опитва да го „възкреси“ и реабилитира, но земният Бог – пазарът, се „справя“ с религията по-решително и по-жес-

¹ Бел, Д., цит.съч., с. 32.

² Вж.: Ленокс, Дж., Погребала ли е науката Бога?, София-Москва, 2005; Варгезе, Р.А. (редактор), Великие мыслители о великих вопросах. Современная западная философия, Москва, 2000, и други.

³ Сейгън, К., цит.съч., с. 32.

⁴ Сейгън, К., с.с. 142, 248, 49 и 330.

⁵ Тесоре, Д., Рацингер: въведение. Нравствените, политическите и религиозни възгледи на Бенедикт XVI, изд. „Сиела“, С., 2007, с.с. 41, 46, 71, 115, 116, 119, 129, 130, 131, 169 и 180.

токо, отколкото държавата и науката; впрочем Мамон от древни времена е „гостувал“ в лоното на църквата, с което тя поне формално се е справяла, но и пазарът, и парите не са били такава мощна сила, каквато са в новите неолиберални условия и те превръщат религията и църквата в старомодни и едва ли не ненужни вече институции.

Може да се каже и твърди, че в рамките на хилядолетия съществувалата и функциониращата в определено взаимодействие или относителна хармония „Света троица“ – **икономиката в лицето на пазара и парите, държавата и религията със своята „вечна“ църква, вече са в дисхармония и силно се „разминават“**, като в по-малка степен е „разминаването“ на държавата и науката с религията, но е фундаментално между пазара и религията.

4.2. „Защо капитализмът тържествува на Запад, а търпи поражение в целия останал свят?“

Когато се изследва и анализира пазарът в неолиберален стил и дух, обикновено **едни факти, явления и процеси се подценяват, премълчават и/или пренебрегват, а други се преставят в невярна светлина**. Имаме предвид:

Първо, че пазарът не е и по принцип не може да бъде идеален и/или съвършен саморегулиращ се механизъм след като е общоприето, че неговият творец – разумът, интелектът, е ограничен и/или несъвършен.

Второ, че пазарът е или може да бъде свободен. До сега, по думите на П. Дракър, свободен пазар е имало само в учебниците и той дори предлага да не се използва понятието „свободен пазар“, а словосъчетанието „по-свободен пазар“. Още по-малки са изгледите за „свободен пазар“ след настъпилата преди няколко години глобална финансово-икономическа криза.

Трето, съвременният пазар и този по времето на А. Смит съществено се различават не само в количествено, но и в качествено отношение. Не пазарните субекти от типа на А. Смитовия хлебар, месар и пивовар дават облика на съвременния пазар, а корпорациите, каквито е имало и по времето на А. Смит, но тогава те не са играли решаваща роля като днес, когато около една дузина корпорации държат в ръцете си над 50 % от глобалната икономика и подчертано доминират над нея.

Четвърто, исторически са създадени, познати са ни и са функционирали **три основни форми или типове пазари** – либерален, но не фундаменталистки, социално-либерален или регулиран от държавата пазар и неолиберално-либертариански или пазарно-фундаменталистки модел, който се проповядваше и налагаше до настъпването на кризата, главно от участниците в т.нар. „Вашингтонски консенсус“.

Пето, пазарът не действа по едни и същи начин или по-скоро не води до едни и същи позитивни резултати в различни географско-културни ареали. Чилийският учен Ернесто де Сото задава вълнуващия го въпрос: **„Защо капитализмът тържествува на Запад, а търпи поражение в целия останал свят?“**, който (въпрос) е подзаглавие на книгата му „Загадките на капитала“¹.

¹ Вж.: Де Сото, Е., Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем мире, Москва, 2004.

Шесто, съществен нов момент днес, в сравнение с класическия период от развитието на капитализма, е **решаващата роля и значение на корпорациите изобщо и на глобалните корпорации /ГК/ по-конкретно** в регионализиращо-глобализиращия се съвременен свят.

Едва ли посочените особености и характеристики на съвременния прекалено либерален капитализъм са изчерпателни, но главно на тях бихме искали да обърнем внимание. В случая например се сещаме за други, общо взето, негативни страни на съвременния „пазарен строй“ като, например, засилване до много висока степен на социалното напрежение, несигурността в днешния и особено в утрешния ден, социалните конфликти, обусловени от разширяващата се социална пропаст между все по-стесняващото се и по-богато малцинство и нарастващата и разширяваща се бедност и мизерия, обуславящи все повече и по-сериозни социални конфликти и различни форми на насилие, непрекъснато ускоряване на социалния ритъм, което пък „роди“ „slow“-движението – „бавното бързане“, ако може така да се каже. Разбира се, в един ограничен обем не може човек да бъде напълно изчерпателен, като се опитваме да акцентираме главно върху въпроси, които по-ограничено са третираны в нашата литература.

Тъй като по първите три горепосочени особености и характеристики на съвременния „пазарен строй“ значително повече и по-подробно сме писали¹, ще обърнем внимание главно на следващите три.

Вероятно споменатата книга на Ернесто де Сото е породила известен интерес у любезния читател (ако евентуално не е запознат с нейното съдържание), затова ще си позволим накратко или синтезирано да представим неговия отговор на собствения му въпрос, даден като подзаглавие на книгата му. Той декларира, че не е ярък сторонник на капитализма, който обаче „е завоювал и/или заслужил правото да се счита за единствено пригодния метод за рационална организация на съвременното стопанство“², макар че, „в Латинска Америка пада престижът на свободния пазар ..., а и в богатите страни също расте враждебността към капитализма ... (и) много започнаха да цитират историка на икономиката **К. Полани, който предупреждава, че свободните пазари могат да влезнат в противоречие с обществените изисквания/интереси, в резултат на което да се стигне до фашизъм**“³ /подчертаното от мен – ВС/. За де Сото по същество пазарният капитализъм е зло, но без него злото е още по-голямо, особено в развиващите се и в бившите социалистически страни.

¹ Имаме предвид следващите ни монографии: Свободната пазарна икономика – мит и реалност, ИК „Галик“, С., 2000; Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред, ИК „Галик“, С., 2003; Пазарът и смъртта на Запад през призмата на глобализацията, ИК „Галик“, С., 2005; От царството Божие до царството на парите, ИК „Галик“, С., 2008; Други публикации: Пазарът – социално благо или социално зло, сп. „Известия“ на ИУ – Варна, кн. 3/2010; Не пазар или държава, а „и пазар и държава“, в: Пазарно развитие на българската икономика – две десетилетия след промяната, Свищов, 2010; А. Смит е прозрял не само величието на пазара, но и недъзите му, сп. „Икономически алтернативи“, кн.4/2010; Относно философията на икономиката, нейните творческо-културни основи и перспективи, сп. „Икономическа мисъл“, кн. 1 от 2011 г.

² Де Сото, Е., цит.съч., с. 15.

³ Пак там, с.с. 44 и 45.

В цитираната книга авторът има „намерение да докаже, че главното препятствие по пътя към капиталистическото процъфтяване е неспособността на бедните райони в света да създават капитал“¹. Неговата теза е, че „даже в най-бедните страни и бедняците имат спестявания“², но бедата е че те, „бедняците – 5/6 от цялото човечество, владеят вещи, върху които нямат уредено право на собственост и това не им позволява притежаваните от тях вещи да се превърнат или трансформират в капитал“³. Разковничето за възхода на бедните, развиващи се и бивши социалистически страни е в създаването на „правова инфраструктура, която лежи в основата на правото на собственост“⁴. В страните на развития и богат Запад е изградена и функционира такава инфраструктура, докато „в страните от третия свят и в бившите социалистически страни тя не е налице“⁵. Ето защо, за да проработи пазарната икономика ефективно и у тях, те неминуемо трябва да изградят съответната частно-собственическа правна инфраструктура, аналогична на тази, която е налице у развитите и богати западни държави. По такъв начин те ще „възкресят“ своя „умъртвен“ капитал, той ще се появи на пазара, ще започне активно да функционира и проблемът им с недостигът на капитали ще бъде решен. Фактически де Сото нарича „умъртвен“ капитал преди всичко притежаваните от гражданите на развиващите се и на бившите социалистически страни жилища (в градовете) и земеделски земи (в селата). Той е изчислил, че в 179 развиващи се и бивши социалистически страни е налице „умъртвен“ капитал в равностойност на 9,34 трилиона американски долари⁶. Като си урегулират правата на собственост главно върху притежаваните жилища и земи, те автоматично ще „създадат“ 9,34 трилиона долара капитал, ще си решат въпроса с дефицита на капитал и пътят им към икономическия подем и социалния просперитет е гарантиран, защото „легалната собственост е нещо поразително, много по-важно, от простото право на владение и разпореждане с дадена вещь“⁷.

„Рецептата“ на де Сото, според М. Тачър, е способна да възбуди нова и благотворно поразителна революция⁸, но макар че идеята му се отличава с „гениална простота“ тя ни изглежда в определена степен и смисъл наивна.

Безспорно е, че урегулирането на правата на собственост е необходимост за всяко съвременно стопанство, още повече, ако то има пазарна ориентация, а такава вече имат почти всички страни в света, които няма как да се изолират от глобалните пазари. Трудно обаче би могло да се очаква, че след като си уредят правата на собственост гражданите на дадена държава веднага ще си продадат жилищата, за да се настанят на квартира или да станат бездомници, а така също и земята, за да станат наемни работници. Разбира се, преструктурирането на собствеността е нещо напълно естест-

¹ Пак там, с. 17.

² Пак там, с. 17.

³ Пак там, с. 19.

⁴ Пак там, с. 20.

⁵ Пак там, с. 20.

⁶ Де Сото, Е., цит.съч., с. 43.

⁷ Пак там, с. 223.

⁸ Пак там, с. 12.

вено и в реда на нещата, но заплахата мнозина да останат без никаква собственост едва ли е за подценяване.

Недвижимата собственост (под формата на жилища и земя) е съвсем нормално да се отчуждава, т.е. продава, когато надвишава потребностите на притежаващите я семейства или с цел да се реструктурира собствеността им. Да се продават обаче жизнено важни за семействата земя и/или жилище не виждаме сериозна логика.

Освен това при недостиг на капитали купувачите ще бъдат ограничени, но може би се разчита на кандидат-купувачи и от вън, т.е. и на чужди капитали, което може да се окаже форма на **„нов кадифен колониализъм“** – по А. Тофлър¹; по аналогия като че ли би могло да се говори и за **„кадифено крепостничество“**, дори и за **„кадифено робство“**, за каквото споменава и Дж. Стиглиц².

За де Сото развитите и богати държави са еталон мечта, но не трябва да се пренебрегва обстоятелството, че те (първи) са стартирали по уникален начин, наречен **първоначално натрупване на капитала**, от който тогава, по изказа на Маркс, от всичките му пори е капела кръв. Може би изразът на Маркс е твърде силен, но все пак, според Дж. Сорос, той е познавал по-дълбоко капитализма, отколкото А. Смит³. За тези жестоки форми на първоначално натрупване на капитала споменава и де Сото, като напомня за „ограбването на покорени народи“, за „поробване на туземно население“, включително за търговия с чернокожи и други; завладяването и капитализирането на Новия свят фактически е извършено главно от западноевропейци, а главни потърпевши са туземните народи, някои от които са останали вече само (или главно) в резервати. Според де Сото е възможно идилично осигуряване на капитал без сериозни ексцесии, но преходът или трансформацията в бившите социалистически страни не потвърждава подобен постулат. **Причините са преди всичко, културно-исторически**, които де Сото пренебрегва и с либерална страст през розови очила гледа на „развитите икономики, които са несъвършени по своята същност“⁴.

Социално-икономическата „пропаст“ между „богатия Север“ и „бедния Юг“ си остава, дори се разширява и задълбочава, макар да е загубила от остротата и мащабите си от 70-80-те години на миналия век. В случая имаме предвид VI-та специална сесия на ООН през 1974 г., когато се оформи „Групата на 77-те“ развиващи се държави, които обединиха усилията си в защита на своите интереси срещу „богатия Север“ или „златният милиард“, който преди това беше изградил някои от своите обединени институционални структури. На международните форуми представителите на развиващите се страни **остро обвиняваха представителите на страните от „златния милиард“, че те са виновни за тяхната изостаналост чрез ограбването им главно посредством нееквивалентната търговия**, а някои дори настояваха за обезщетения.

Известно е, че в недалечното минало беше актуална темата, тезата или парадигмата „Богатият Север“ и „Бедния Юг“, която, общо взето, позаглъхна и на нейно място се появи **словосъчетанието „Център“ – „Периферия“**. Безспорно е, че между „центъра“ и „периферията“ винаги са се осъществявали икономически отношения и са се

¹ Тофлър, А., Трусове във властта, изд. „Народна култура“, С., 1996, с. 486.

² Вж.: Стиглиц, Дж., цит. съч., с. 512.

³ Цит. по: де Сото, Е., цит. съч., с. 216.

⁴ Институт Уърлдуоч, Състоянието на планетата, 2004, изд. Книжен тигър“ С., 2004, с. 41.

движели парични потоци от едната към другата страна и обратно, но като правило се счита, че салдото на „центъра“ обикновено е положително, а това на „периферията“ – отрицателно. Дали това не е една от формите на „новия кадифен колониализъм“, за който говори А. Тофлър?

Ако проследим историята на свободната търговия (фрийтрейдърството), ще установим, че когато една държава е била развита и конкурентоспособна, винаги е заставала плътно зад този принцип, а ако не е, се е опитвала да се защитава чрез съответна търговско-митническа политика. Примерът в това отношение между Англия и Германия е класически.

Много е лесно и изгодно да застанеш върху принципа на свободната търговия (фрийтрейдърството), когато си развит и конкурентоспособен, но е голямо изпитание и реален финансово-икономически риск да го сториш, когато си неразвит и неконкурентоспособен. Все едно две армии, едната от които въоръжена с оръжия от преди няколко века, а другата – с най-съвременни такива, да се сражават една срещу друга. Безспорно е, че ако си изостанал, няма как да се научиш да „плуваш“, без да влезнеш в свободното пазарно „море“, станало вече „глобален океан“. Нима пък имат реална икономическа изгода развитите и богати държави така да помагат на развиващите се и бедни страни, щото последните да им станат конкуренти. Това диаметрално противоречи на икономическата логика. По този повод си спомняме, че през 70-те години на миналия век имаше един латиноамерикански икономист Пребиш, който твърдеше, че исторически установилата се дистанция между развитите и развиващите се страни е непреодолима, но има примери и за обратното. Отново ни изплува в съзнанието любимата мисъл на Н. Чомски, че свободният пазар е достоен за възхвала идеал, ако резултатите от действието му отговарят на интересите на властимащите и на привилегированите, т.е. на „класата на богатите“, по У. Бъфет.

Де Сото пренебрегва или се абстрахира от историческите реалности, или между другото споменава за някои от тях, а развитите и развиващите се страни формално са равностойни но реално не са равностойни партньори. Литературата е пълна с доказателства за това. Западът помага на развиващите се страни доколкото има изгода от това. Такава е и пазарно-икономическата логика. Да не пренебрегваме тезата за „кадифения колониализъм“ на А. Тофлър!

4.3. Трите основни форми или модели на пазарния строй, пазарната икономика или капитализма; „алтернативата“ пазар или държава

Когато говорим за **пазарна икономика** е необходимо да уточним, че **тя няма напълно универсален характер** и фактически се представлява от исторически оформилите се **три основни модела или системи, а именно:**

1. Класическа или „ала А. Смит“ либерална (пазарна) икономика. При това считаме, че той (А. Смит) не е фундаменталист, доколкото:

- е допускал умерена стопанска дейност на държавата, докато за фундаменталистите или либертарианците тя е табу;

- не е препоръчвал приватизацията на „естествени монополи“, нито на изконни социални дейности на държавата; дори е пледирал за държавно финансиране на образованието и на социалното подпомагане, което за либертарианците, ако не е социализъм, силно „мирише“ на такъв;
- е маркирал слабостите и недостатъците на свободния пазар;
- стремежът му за разграничаване от утопията, израз на което е следната му мисъл: „Очакването, че във Великобритания наистина свободата на търговията (т.е. на пазара – ВС) ще възтържествува напълно, е така абсурдно, както да се очаква, че ще се установи Океания (на Фр. Бейкън – ВС) или Утопия (на Т. Мор – ВС)“¹.

2. Умерено либерален пазарен капитализъм, пазарно общество или „пазарен строй“ „а ла Дж. М. Кейнс“, към който има противоречиво отношение – едни го наричат спасител, а други предател на капитализма (може би и поради това, че жена му е била руска балерина и той е посещавал Съветския съюз). Самият той се определя като „умерен консерватор“, който е искал или целял да преодолее пороците на капитализма, за да го спаси от евентуална гибел.

Като основни пороци на класическия пазарен капитализъм Кейнс сочи:

а/ „неспособността му да осигури пълна заетост“, т.е. невъзможността му да се справи с безработицата;

б/ „произволното му и несправедливо разпределение на богатствата и доходите, стигнали до такъв голям разрыв, който фактически е налице“²; той говори за „парадокса на бедност сред изобилие“³; За разлика от Кейнс, Маркс го е казал по друг начин почти същото, а именно: „Колкото повече богатства се произвеждат, толкова повече непосредствените им производители обедняват“⁴, което е подчертана и все по-ярка тенденция за последните около три десетилетия.

в/ Кейнс отхвърля „рентиерската особеност или черта“ на капитализма която, според него, „трябва да изчезне“⁵, но постепенно, а не чрез революция;

г/ той не приема и отхвърля утвърдилото се верую, че „страстите правят пари“⁶ и настоява капитализмът да се избави от завладяващата го хазартна природа, като изразява сериозно съмнение дали финансовите инструменти и техните деривати са същинска, т.е. истинска инвестиция или ценните книги и реалните инвестиционни фондове сменят само собствениците си. Той допуска като реална инвестиция преди всичко закупените новоемитирани ценни книжа. Кейнс, с други думи, е против „спекулата върху спекулата“ или „кухата икономика“, както наричат спекулативните обороти на борсата Питър Дракър и Лестър Търоу. Все пак той смята, че „спекулантите не носят вреда, ако те си останат мехурчета на повърхността на равния поток на предприемачеството ... положението обаче става сериозно, когато предприемачът се превръща в (голям – ВС) мехур“⁷.

¹ Смит, А., Богатството, ... с. 11.

² Кейнс, Дж. М., Общая теория занятости, процента и денег, изд. „Прогресс“, Москва, 1978, с.с. 447 и 448.

³ Пак там, с. 451.

⁴ Цит. по: История мировой философии ..., с. 229.

⁵ Пак там, с. 449.

⁶ Пак там, с. 84.

⁷ Пак там, с. 224.

Кейнс, с други думи, желае и настоява да се преодолее прекалено спекулативната роля на фондовата борса, превърнала се в подобие на игрален дом, на лотария или казино, и съдействала съотношението между реалната и финансовата икономика да достигне през последните години над 40:1 (в полза на финансовата икономика, разбира се, която е създадена, за да обслужва реалната такава, а се оказва обратното).

След 2007/2008 г. към финансовия сектор въобще и към невероятно спекулативния финансов пазар в частност бяха отправени твърде много укорителни погледи и реторични критики и обвинения за настъпилата глобална финансово-икономическа криза. На прицел бе взет преди всичко капиталовия пазар. Използваме единствено число защото националните и регионалните капиталови пазари напълно се глобализираха в единен глобален пазар, доколкото движението на капиталите бе освободено от всякакви регулации, а фондовите борси изградиха помежду цялостна (глобална) он лайн мрежа, на която може да се търгува 24 часа в денонощието без прекъсване. По глобалната борсова мрежа се движат трилиони долари капитали, които трескаво търсят най-изгодното място и обект за инвестиране, където най-бързо и най-лесно ще получат възможно най-голямата печалба.

Мечтата и/или идеалът на капитала, респективно на неговите субекти, за свободното и безконтролното му движение се сбъдна. Капиталът-„дух“ най-после изцяло излезе от бутилката и започна своята свободна глобална инвеститорска „одисея“; ежедневните му обороти гонят вече 1,5 трилиона долара.

Във финансовата наука се създаде нов раздел – финансово инженерство, а в практиката – невероятен бум на все нови и нови дериватно-опционни инструменти, които образуваха цяло „финансово море“, а може би по-скоро „финансово бласто“, доколкото **все по-новите инструменти все повече се откъсваха от стойността на реалните активи, които те /уж/ представляваха**. Своеобразен бум изживя и иконометричното или математическото направление за фундаментален анализ на състоянието на пазара на дериватно-опционни инструменти, за което бе присъдена и Нобелова награда.

Алчността и спекулата обаче нямат граници. Изпробваше се здравината на спекулативния балон. Много автори предупреждаваха за предстоящото му спукване, но борсовите „играчи“ спекуланти не обръщаха никакво внимание на предупрежденията на „здравия разум“. Но веднъж със „стомна“ за спекулативна печалба, втори и пр. пъти със „стомна“ за спекулативна печалба и тя се „счупи“, като загубите от „счупването на стомната“ се стовариха върху главите на (или удариха по джобовете) невинните данъкоплатци – само в САЩ около 800 мрд. долара, а в целия свят – трилиони долари.

По повод накратко разказаната „приказка“ за спекулативната „стомна“ и спекулативните печалби, бихме искали да кажем още следното:

Първо, „космическите“ спекулации на борсата не са от днес, нито от вчера, нито от 1929 година – началото на Великата депресия. **Тя (спекулата) е в „кръвта“ на борсовата търговия и води своето начало от XVII век, когато в разгара на истерията по черните лалета на Амстердамската борса цената на едно черно лале е достигнала цената на една солидна къща на Амстердамските канали.**

Все пак съвременните спекулации не са провокирани от богаташка мода и страст по екзотични цветя или други предмети, а от неистова алчност за лесни, бързи и големи печалби, от нещо като хазартна страст.

Второ, американският проф. Дж. Тобин още преди поне три десетилетия обосноваваше и предлагаше въвеждането на минимален данък върху борсовите обороти като инструмент за тяхното наблюдение и евентуални ответни реакции, ако се наложи. За новоизлюпените неолиберали предложението на проф. Тобин се третираше като поругаване свободата на пазара и гледаха на „данъкът Тобин“ със снизхождение и пренебрежение, но настъпилата глобална финансово-икономическа криза го направи актуален и той е в центърът на активни дебати. Неговото въвеждане обаче ще се окаже доста комплицирано в единния вече и напълно глобализиран капиталов или финансово-инвестиционен пазар, защото ако не го въведат всички фондови борси (а има и извън-борсови пазари) се досещаме какво може да стане – капиталите ще се насочат към онези борси, които не го прилагат, което ще накърни единството на този пазар.

Трето, един от дългогодишните и опитни брокери на Уолстрийт – Н. Талеб, в интересната си книга „Надхитрени от случайността“¹ иронично пита защо авторите и най-добрите познавачи на прословутите математически модели за борсов анализ на цените на търгуваните инструменти и за иконометрическа ориентация в решението дали да се купува, или продава, не са от печелившите на борсата. Отговорът му е, че случайността не би могла да се надхитри по чисто математически път, а се изискват и други качества, като най-безпогрешни са „ходовете“, когато се разполага с определена инсайдърска информация.

Четвърто, в последната си книга „Свободно падане“ проф. Дж. Стиглиц споменава за един курioзно-конфузен случай, сполетял носителите на Нобеловата награда – Майрън Шулс и Робърт Мъртън, дадена им за съставеният от тях математически модел за оценяване на опции. Може би за получаването на Нобеловата награда е помогнал и фактът, че наградените са основали хедж-фонд „Лонг Търм Мениджмънт“, управляващ активи от трилион долари(!), и курioзно-ироничното е в това, че тъкмо двамата автори получили Нобеловата си награда, а техният хедж-фонд се срутил².

Казаното по-горе показва и доказва, че **в спекулацията на финансовите пазари има нещо „гнило“, за което пише още Кейнс** – в смисъл, че малките „мехурчета“ са безобидни и безопасни и те дори тонизират пазара, но големите „мехури“ са недопустими. Те придават на борсите черти и характер на игрални домове или казина, на които се утоляват хазартни страсти, включително чрез изработените през последните години софтуерни продукти, които на автоматичен режим осъществяват анализа, вземат решението или осъществяват сделката – нещо като игрален автомат...

Почти пълното отсъствие на съвременните финансови инструменти от стойността на реалните активи, които те (уж) представляват, е силно смущаващ факт от гледна точка на нормалната пазарна логика. Защото то води до **непропорционално нарастване на финансовото в сравнение с реалното богатство и по същество се явява**

¹ Вж.: Талеб, Н., Надхитрени от случайността, С., 2006.

² Вж.: Стиглиц, Дж., Свободно падане... с. 152.

инфлационен феномен или фактор. Рано или късно парично-финансовото богатство трябва да се превъплати в реални блага – стоки, услуги, преживявания, защото то пряко не може да се консумира. В противен случай притежателят му ще заприлича на алчния скъперник, който само се радва и любовува на натрупаното си „съкровище“, което инфлацията „стопява“.

Изтъкнатите от Дж. М. Кейнс пороци на капитализма силно го безпокоят, включително хазартните му наклонности, тъй като той смята, че те подкопават основите и застрашават съществуването му. Затова Кейнс се обявява срещу цялостната либерална теория, заявявайки: „... Моите аргументи и изводи са противоположни на аргументите и изводите на класическата теория ... Постулатите на класическата теория са приложими не към общия, а само към особения случай ... Характерните черти на този особен случай (обаче) не съвпадат с чертите на икономическото общество, в което живеем, и затова прилагането им отклонява от пътя и води до съдбоносни последици при опитите за прилагането на теорията в практическия живот“¹. Отричайки и отхвърляйки класическата теория, Кейнс ѝ противопоставя „разширяване на традиционните функции на правителствата ... обуздаване и ръководене на свободната игра на икономическите сили ... (посредством) централизирана система за приемане на решения ... и централизиран контрол“², но като „се избегне пълното разрушаване на съществуващите икономически форми и като условие за по-успешно функциониране на личната инициатива“³. По друг начин казано, Кейнс не пледира за премахването на пазарно-капиталистическия строй, а за поставянето му под опеката, надзора и контрола на държавата. Той по същество игнорира прословутия закон на Сей за примата на производството и силно акцентира върху подпомагането на потреблението, което ще стимулира производството и по такъв начин ще намали безработицата и инфлацията. Идеята на Кейнс е, **чрез държавното регулиране да се осигури динамично възходящо развитие, пълна заетост, ниска инфлация, стабилен валутен курс, а следователно и стабилна макроикономическа среда (или рамка, както е прието да се казва) и по какъв начин да укрепи разклатените основи на капитализма.** Подобни са били и намеренията на Ото фон Бисмарк с въвеждането на прословутата му социално-осигурителна система, която неолибералите нарекоха социалистическа и я реформираха на коренно различни основи.

3. Ултра-либерален или либертариански „пазарен строй“ и общество а ла Айн Ранд, М. Ротбард и сие пазарни фундаменталисти. И двамата автори не са много известни в литературата, но са популярни преди всичко с крайните си пазарно-фундаменталистски идеи. Все пак **Айн Ранд** (емигрантка от бившия Съветски съюз с тамошно име Алиса Розенбаум) има за свои последователи такива имена като М. Тачър и А. Грийнспан и бе обявена в САЩ за „мислител на XX век“. Ето нейното верую: „Търговският принцип е единственият рационален и етичен принцип на всички човешки взаимоотношения, лични и обществени, частни и публични, материални и духовни ... човек трябва да живее само за себе си, без да се жертва за другите ...“⁴. За

¹ Кейнс, Дж. М., цит.съч., с.55.

² Пак, там, с.с. 453, 454, 455.

³ Пак там, с. 455.

⁴ Ранд, Айн, Добродетелта на егоизма, изд. „МаК, С., 2008, с.с. 41, 48-49.

нея не съществува общество или общност, колектив, те са само механичен сбор от индивиди-егоисти. Очевидно става дума за либерал-фанатик.

За **М. Ротбард** пазарът е нещо като земен Бог, който твори само добро и полезно за хората, а „държавата и престъпната банда не се различават толкова качествено, колкото количествено и нерядко границата между тях се размива“¹. Затова държавата трябва да изчезне и да се „погълне“ от свободния пазар, който е несъвместим с нея (с. 12); тя трябва да изчезне и да остане само пазарът.

Разбира се, съвременните либертарианци не са оригинални, доколкото още МанDEVИЛ твърди, че „моралът е излишен (ненужен) за целия нравствен и културен живот“, а Хелвещий пише, че „всяка дейност има за мотив човешкият егоизъм“; и пак, според МанDEVИЛ: „моралът е измислен от господарите, за да държат масите в покорство“²; според Волтер – също.

Виждаме, че цитираният по-горе М. Ротбард поставя знак на равенство между държавата и престъпната банда или ги отъждествява, поради което вездесъщият и „добър“ пазар трябва да отстрани „лошата“ държава, като я „погълне“. Подобен подход, който може би води своето начало от Х. Спенсър, е идеологизиран, манипулативен, антиисторически и антисоциален. Той обслужва, по думите на Н. Чомски, интересите на властимащите и привилегированите. Впрочем има два вида „властимащи и привилегировани“ – икономическият елит и политическият елит, между които, винаги е имало „топла връзка“; духовно-църковният елит, общо взето, вече е изолиран и маргинализиран от „голямата игра“. Икономическият елит се представлява главно от „класата на богатите“, по У. Бъфет, а политическият елит, който обикновено с единия крак е в бизнеса, можем да наречем политическа върхушка. Тук трябва да внесем едно твърде важно пояснение, на което не се обръща подобаващо внимание и не му се отдава нужното значение – **представителите на икономическата и политическата върхушка членуват заедно в тайни и полутайни общества**, които пишат либретото, дирижират политическия оркестър и дори взаимно определят основните участници в него.

Пазарът е абстрактна институция, където решаваща дума има абстрактната и същевременно реална сила, наречена пари, които винаги са в „кесииите“ и/или по банковите сметки на определени лица, една част от които изземва държавата и насочва, разпределя и използва, общо взето прозрачно, чрез своя бюджет, на политическа основа. **Както пазарът, така и държавата формално са на всички и обслужват всички граждани, които политическите субекти наричат електорат и данъкоплатци, а икономическите – потребители. Както пазарът, така и държавата могат да обединяват, но могат и да разединяват хората.**

А. Смит се е опитал да докаже (чрез примера си за месаря, хлебаря и пивоваря), че пазарът интегрира и целенасочва интересите на всички участници в пазарния процес, включително и с тези на държавата. В същото време обаче той твърди, че интересите на третата класа обикновено не съвпадат с тези на обществото и тя дори го заблуждава и дори го потиска, както той се изразява, с което по същество изпада в едно

¹ Ротбард, М., *Власт е Рынок: государство и экономика*, Челябинск, Социум, 2010, с.с. 12 и 130.

² Цит.по: Шмит, Х. и Шишков, Г., *Философски речник*, УИ „Св. Кл. Охридски“, С., 1997, с.с. 361 и 700.

сериозно противоречие. Оказва се, че колкото пазарът е по-развит и по-свободен от надзорно-регулираната функция и роля на обществото и на държавата в частност, толкова повече разединява, отколкото обединява обществото. Вместо обединител, той се превръща на генератор на неவிжданo социално-икономическо неравенство и разслоение, които пък стоят в основата почти на всички съвременни социални пороци – от битовата престъпност, през общественото насилие и престъпност, нелегалната търговия – не само с оръжие, наркотици, живи хора и човешки органи, а с почти всичко, та до международния тероризъм.

Цитираният (в следващото изложение) проф. Л. Поле твърди, че пазарът и държавата са възникнали едновременно или успоредно. Тази теза може да се приеме, доколкото нямаме предвид съвременната държава и съвременния пазар, а техните първични или ембрионални форми – първобитната община и размяната, която се заражда на границите между тези общини, където се създават първите „тържища“ или „стокови борси“.

Ако трябва обаче да търсим паралел в развитието на държавата и пазара трябва да кажем, че възникването, развитието и предназначението им, ако не коренно, съществено се различават, но и взаимно се допълват. Към „дуото“ размяна, търговия, пазар, от една страна, и държава, от друга страна, още в зората на човешкото развитие застава още една социална сила – религията и нейната „вечна“ църква. **Така се оформя класическото трио – държава – пазар – религия, представлявана от нейната църква.** Това трио е съществувало и функционирало от ерата на хомо сапиенс до съвременната ера на икономическия човек. Разбира се, между т.нар. трио е имало както периоди на много добро сътрудничество, така и такива на „боричкане“ и сериозна борба, в някои случаи и „война“ между тях за доминация и надмощие. Както видяхме в периода на Новото време, държавата окончателно се освобождава от „конкуренцията“ на църквата (за доминация и надмощие в обществото), но **то (Новото време) изправи пред нея (държавата) друг, по-силен, по-мошен и опасен претендент за „първа цигулка“ в обществото, наречен пазар.**

Известно е, че както държавите, така и пазарът са показали разнообразие в своята еволюция, но в края на краищата те биха могли да се обособят на две основни групи: държавите – на демократични и недемократични, а пазарът – на свободен и регулиран (от държавата). Природата му (на пазара, както и на капитала) е такава, че той е силно „алергичен“ към всякакви ограничения и регулации.

Както държавата, така и пазарът са механизми за организация и управление на обществото, които обаче действат на твърде различни принципи, но общо взето са се допълвали един друг в интерес на обществото.

Както е известно **в политическата сфера е утвърдено политическото равенство, изградено върху следните фундаментални принципи:**

- Основа за управлението на държавата е нейната Конституция, която е съвременна форма на т.нар. обществен договор;
- Всеки дееспособен и правоспособен гражданин – електорална единица, има право само на един глас;
- Всеки има право да избира и да бъде избран;
- Всички граждани, без изключение, са равни пред закона.

Следователно, **политическата „машина“ се изгражда и функционира чрез равноправното участие на всички дееспособни и правоспособни граждани – електорални единици и данъкоплатци.** Затова още в древногръцката епоха се е считало, че „демократията дава /и/ на бедните власт“¹ и възможност на всички хора да живеят в хармония. Характерно е, че Аристотел е бил умерен противник, а Платон изцяло против демокрацията, която днес е господстваща форма на управление. Защото е общоприето, че най-доброто управление е демократичното, а най-добрата държава – тази, при която принудата е минимална, а съгласието – максимално. Главни институционални субекти в управлението са политическите партии, чиито брой и характер се определя на демократична основа. По принцип всяка социална прослойка, група, страта, класа и пр. може да се обедини в партия, чрез която да защитава своите интереси в парламентарно-демократични условия. Известна е мисълта на У. Чърчил, че демокрацията далеч не е най-добрата форма за управление, но по-добра от нея няма измислена. На практика виждаме, че може да има доста голяма разлика между реалните демокрации. Както някои казват, каквато демокрация си изградим, в такава ще живеем.

Частната собственост обикновено се дефинира като институция – основа, а **пазарът – като механизъм на икономическата демокрация. Тя (икономическата демокрация) обаче се изгражда и функционира на съвсем други начала и принципи, в сравнение с политическата демокрация,** като например:

- Всеки има свободен достъп до пазара в качеството си на продавач или на купувач на стоки, услуги и преживявания (а вече, както видяхме, на почти всичко, включително на духовни ценности).
- Основни институционални субекти на пазара са корпорациите и бизнес-субектите, включително дружествата и организациите с нестопанска цел, а така също и държавата – преди всичко като възложител на държавни поръчки. Индивидуални участници на пазара са всички граждани; участниците на пазара, особено на глобалния пазар, могат да бъдат както национални, така и субекти с всякаква друга национална принадлежност.

Ако направим известна аналогия с политическата система, можем да кажем, че докато при нея главните действащи субекти са партиите, то при пазарната демокрация такива са корпорациите и потребителите.

- Управлението обаче на основните пазарни субекти – корпорациите, се осъществява на съвсем друг принцип, който коренно се различава от политическия и този принцип е икономическият. Той се изразява в това, че **при основните пазарни субекти – корпорациите, управлението им се осъществява върху принципа една акция (т.е. една капиталова единица) – един глас.** Така че тук управляват не личности въобще, а собствениците на капитали, заедно с т.нар. професионални мениджъри. На тази основа в литературата се води спор кои имат решаващата дума при управлението на съвременната корпорация – собствениците на капитала или неговите мениджъри. Може би съвместно, но

¹ Дал, Р., цит. съч., с. 22.

все пак „капитализмът е дал властта за взимане на решения в ръцете на собствениците на капитала“¹, според Л. Търоу.

- „Бюлетините“ за „гласуване“ на пазара се наричат пари, източникът на които, в края на краищата, е главно бизнесът и наемният труд, чиито субекти трябва да разпределят създадената добавена стойност на работна заплата, която се калкулира в издръжката или себестойността и остава печалбата за собствениците, като една част от дохода както на наемните работници, така и от печалбите взима държавата. Впрочем тя облага и почти всяка форма на собственост, а така също и почти всяка сделка, транзакция или пазарен оборот. Съвременната теория се опитва да докаже, че взаимоотношенията между работодатели и наемници, наричани човешки капитал, са партньорски и едва ли не еднопосочни и идилични, но видяхме, че още А. Смит е развенчал този мит.

Както държавата, така и пазарът по същество са колективистични институции, но не са идентични като такива. Държавата като колективистична институция по дефиниция се грижи за общото благо, защитава общия или обществен интерес както във вътрешно-национален, така и във външен, глобален план; нейна присъща историческа функция е да обединява хората на историко-национално-културна основа (макар че тази функция и роля не е така актуална и значима, както в миналото).

Пазарът е колективистично дело, но осъществявано на индивидуалистично-егоистична основа. Той не „мисли“ и не действа за и/или в името на общото, а за индивидуалното благо. В тази посока той не признава нищо друго освен едно-единствено нещо – икономическият интерес, икономическата ефективност, концентриран израз на която е печалбата, т.е. парите; той е „сляп и глух“ за всичко останало. На пазара имат позиции и могат да защитават и удовлетворяват своите икономически интереси и потребности само тези, които имат пари.

На политическия „пазар“, макар и в определена степен доста формално, всички дееспособни и правоспособни граждани, са равни, равнопоставени, с еднакъв политически „ресурс“ – една изборна бюлетина, едно вдигане на ръка (при гласуване), като една бюлетина и една вдигната ръка се броят за един глас.

За разлика от държавата, пазарът няма своя Конституция. Той действа по вековни и хилядолетни традиции и правила, но тези правила обикновено се санкционират от държавата. Последната би могла да изготви и приложи както напълно либерални, така и ограничителни параметри и регулации за пазара, срещу което обикновено силно недоволстват големите и силни пазарни субекти и техните суперлиберални идеолози. Пазарът е несравнимо по-гъвкав от демократичната държава и „капитализмът е напълно съвместим с робството ... (докато) демокрацията е несъвместима с него (робството)“².

Като имаме предвид казаното по-горе, сравнително лесно можем да се ориентираме защо някои стоят зад **„мошеника“-пазар** и са против **„бандита“-държава**, макар че не бива да я идеализираме, включително и тази с демократична форма на управление. **Защото изборите, както казва Л. Търоу, често се оказват смяна на една група мошеници с друга група мошеници**³. Днес все по-открито се говори за корумпира-

¹ Вж.: Търоу, Л., Бъдещето на капитализма ..., с. 25.

² Търоу, Л., Бъдещето на капитализма, ... с. 362.

³ Пак там, с. 382.

нето на държавната власт и бюрократия, за проникването на мафията в държавните структури, които са обикновено публични и следователно в определена степен прозрачни. Въпреки някои „предимства“ на държавата пред пазара, това не означава, че тя е идеална. Такава не е дори считаната за най-демократичната държава, за каквато обикновено се приемат САЩ. Често се пише за бруталното отношение на държавата във вътрешно-национален план и за империалистично-агресивното и отношение и поведение в международен аспект, за грубото протежиране на глобалните корпорации¹. Но както пише Р. Дал, „**демокрациите не са никога напълно демократични**“ (с. 259); те са толкова демократични, колкото хората ги направят такива.

Тъй като в случая говорим за държава, респ. и за **политическа власт**, както и за пазар, съответно за **икономическа власт**, трябва да имаме предвид, че **те не са единствените власти**. Ако се опитаме да ги идентифицираме, **бихме могли да посочим следните основни видове власти**:

- Физическа, която е първична и легитимно се прилага вече почти само от държавата (армия, полиция);
- Административно-бюрократична, свързана с йерархичната форма на управление – както на държавата, така и на бизнеса, т.е. на организациите;
- Съдебно-репресивна власт, която обикновено е относително самостоятелна;
- Духовно-интелектуална, носители на която са служителите на културата, т.е. на религията и църквата, изявени майстори – представители на литературата и изкуствата, науката и др. духовни дейности.
- Политическа власт, която по същество е в ръцете на политиците и държавниците; военната сила и власт е част от политическата или по-скоро нейно проявление.
- Икономическа власт, която по-скоро е финансово-икономическа, израз и проявление на която е пазарът, собствеността, богатството, и концентриран израз на която са парите.

Най-голямо значение имат последните две власти, макар че, когато стане дума за власт, всеки обикновено я свързва преди всичко с политическата власт, която „е свършената консумативна стока; тя е може би единствената, която се търси и може да бъде използвана в неограничено количество“² за „валстови доходи“ и за себеутвърждаване. Общоприето е, че **между политическата и финансово-икономическата власти винаги е имало не само „топла връзка“, но и взаимно преливане и проникване, т.е. нещо като „дифузия“**. Доказателствата в това отношение са много, но бихме искали да изтъкнем едно неоспоримо, но обикновено стоящо „зад кадър“ доказателство – **съвместното участие и сътрудничество на икономическите и политическите елити в сенчестите тайни и полутайни общности или общества**. Както невидимата електрическа енергия преминава в топлина, а топлината в двигателна енергия, подобно преминаване е налице и между икономическата и политическата власт, като приоритетът нефомално е на икономическата власт. Хубаво би било да се преодолеят нерегламентираните „контакти“ на едната с другата власт, но това никога не е могло да се постигне, а през последните десетилетия тенденцията дори се засилва.

¹ Вж.: Блум, У., Разбойническата държава (САЩ), изд. „Агато“, С., 2001, а така също и публикациите на Н. Чомски, Г. Видал, на някои от цитираните автори и други.

² Търоу, Л., Бъдещето на капитализма ..., с. 376.

Най-ефикасното „оръжие“ срещу нерегламентираното и неморално „сътрудничество“ между двете власти е прозрачността, срещу която политическата власт използва „държавната тайна“, а финансово-икономическата власт – „търговската тайна“. Разкритията на Уйкиликс показаха, че значителна част от т.нар. „секретна или класифицирана информация“ управляващите просто дължат на своите избиратели данъкоплатци. Настъпилата криза провокира разговора за границите на „търговската (а защо не и държавната) тайна“, респективно за нейното ограничаване, което е изцяло в обществен интерес, независимо, че либертарианците поставят индивидуалния интерес над обществения, което неизбежно води до дезинтеграция на обществото, наричано държава. По-голяма прозрачност е необходима и по отношение дейността на многобройните тайни и полутайни общества, респективно и за тяхната дейност. Не би ли следвало в този ред на мисли да се поставят под егидата на ООН получастните международни финансови институции в лицето преди всичко на Международния валутен фонд и Световната банка? Ако целта е хармонизиране и стабилизиране на глобалния свят, прозрачността и широкият обществен надзор са здравословни действия в тази посока.

Известно е, че до сега не е констатирано съществуването на цивилизационно общество без наличието и прилагането на определена система от етични и морални норми, дори и на най-примитивни равнища. **Етосът и моралът са непознати за останалия животински свят и е присъщ само за хората и за взаимоотношенията между тях.** Парадоксалното е, че както изглежда, само при рибите е като при хората – „големите“ „изяждат“ „малките“, дори и при наличието на етично-морални норми, които първо се различават и второ се заобикалят и нарушават. Затова би могло да се каже, че **без здрав морал не би могло да има здраво или здравословно общество**, но някои твърдят, че по-лесно се манипулира и управлява разпуснатото и „болно“ в морално-етично и/или в духовно-културно отношение общество. Зависи какво целим ...

Съвременният ултралиберализъм-индивидуализъм-егоизъм-хедонизъм силно и жестоко се критикува не само от духовни (имаме предвид цитата на Папата), но и от светски авторитети. Те са твърде много, но ще цитираме само една от емблематичните фигури от близкото ни минало – Збигнев Бжежински, бивш президентски съветник по националната сигурност, интелектуалец, един от знаменосците на Студената война и на антикомунизма, просветен консерватор, който проявява силно критично отношение към ултралиберализма. Той квалифицира съвременния ултралиберализъм като „тип утопизъм, който защитава един твърде своеобразен икономически процес без оглед на морални последици ... Подобна защита напомня Дарвиновата теория за оцеляване на най-приспособилите се видове ... Всичко това противоречи на елементарната представа за социална справедливост“. Той (Зб. Бжежински) характеризира съвременното либерално стопанство и общество „като реторика и ценности, ориентирани консумативно“, „заклинания с понятието пазар“, водещи до „морално объркване“, „духовна празнота“, „морална криза и духовен упадък“; той обявява холивудските филмови продуценти за неетичните и неестетическите им (меко казано) филми – за „**културни разбойници**“¹ (подчертаното от автора).

¹ Бжежински, Сб., Извън контрол, изд. „Обсидан“, С., 1994, с. с. 65, 66, 72, 78, 79, 81, 83.

По повод на цитата от Бжежински, бихме искали да кажем, че, първо, самият Бжежински минаваше за крайно десен, наричаха го дори „ястреб“, обикновено е споделял консервативни идеи, затова му прави чест критично-реалистичната оценка за либералния пазар; и, второ, че критичните оценки на Бжежински за пазара приличат и силно се доближават до тези на папа Бенедикт XVI.

От анализа на свободния пазар могат да се направят три основни извода: **първо**, свободният пазар уж работи за всички, но се оказва че не е точно така, защото обслужва интересите главно на властимащите и привилегированите (по Н. Чомски); **второ**, той не решава, а задълбочава социалните противоречия и проблеми на обществото; **и трето**, колкото пазарното общество е по крайно и „чисто“, толкова повече приема черти и характеристики на социален дарвинизъм.

4.4. Крайните или „чисти“ общества – път към религия/утопия, дори към джунглата

Поне от времето на стоиците (IV в. пр.н.е.) води своето начало идеята за **разграничаването между cosmos и polis**, т.е., когато хората започнали да се питат дали законите на космоса важат и за полиса. „Много култури желаят цялостна хармония между реда на небесата (Cosmos-a) и реда на Земята (Polis-a) ... Поражда се стремеж към стоическото убеждение, че човешкото поведение е „правилно“ само ако ... е естествено или съобразено с природата“¹. Основателят на стоицизма – Зенон (IV-III в. пр.н.е.), е проповядвал: „В свобода живеи, в съответствие с природата!“

Стоическата идея (главно чрез многостранния Цицерон) завладява римското общество и се „превръща в морална религия на римския народ“², като се приема от юристите за **принцип на „естественото (природното) право“**. Средновековните схоласти са го приели и лансирани като „божествено право“, защото „бог го е заповядал ... и е записано в сърцето на всеки човек“³. Постепенно обаче „естественото (природното) право“ се освобождава от божествената му природа чрез „индивидуализма на епохата“ и стремежа в новото време „на собственическите интереси да бъде дадена свобода на действие“⁴. Тази свобода на действие по същество им се осигурява от „Laissez faire...“ или свободния пазар, респективно „невидимата ръка“ на А. Смит.

Може да се смята за общоприето, че се разграничават два вида закони – природни и обществени, като вторите можем да ги обособим на религиозни или по-скоро на морално-нравствени, политически и пазарно-икономически. Известно е, че науката отдавна е изоставила визията за абсолютните природни закони след като Алберт Айнщайн доказва чрез своята теория на относителността, че природните закони са относителни, а не абсолютни. Щом природните закони са относителни, то обществените закони (доколкото можем да ги приемем за закони в същинския им смисъл, особено морално-нравствените норми, а до известна степен и икономиче-

¹ Тулмин, Ст., Космополис, изд. „Калъс“, С., 1994, с.с. 85 и 86.

² Цит. по: Шмит, Х. и Шишков, Г., Философски речник, с. 542.

³ Кели, Дж. М., Кратка история на западната теория на правото, изд. „Рива“, С., 1998, с. 130 и 131.

⁴ Пак там, с. 156.

ските закони) – за разлика от природните, първо, не действат с такава последователност и постоянство като природните, второ, често се променят и, трето, както за политическите, така и за обществените закони като цяло винаги се намират „вратички“ и начин за заобикалянето им, за неизпълнението или за частичното им изпълнение, докато при природните закони това е невъзможно. Те са неумолими и никой не може да ги избегне!

Големият парадокс по отношение на пазара се изразява в това, че той е продукт на разума, на интелекта, на духа, а действа в разрез с тях. Не без основание го смятат за генератор на антидуховност, дори за „убиец“ на културата. И характерно и закономерно е, че колкото е по-свободен, толкова в по-голяма степен проявява и налага антидуховната си същност. Напълно свободният пазар (каквото до сега слава богу не е имало) действа по същество като неумолим природен закон, доколкото зачита и се съобразява единствено и само с икономически критерии, ценности и резултати, а е глух и сляп към всичко останало, което не генерира икономическа изгода и/или ефективност. На всичко се гледа през призмата на икономическия интерес и/или икономическата изгода, (почти) всичко става предмет на покупко-продажба, а **тоталното „остоковяване“ води до тоталното оскотяване.**

Неотдавна прочетохме една книжка на немския проф. Л. Поле¹, озаглавена „Капитализъм и социализъм“, преведена и издадена у нас в далечната 1926 г. Той прави едно интересно сравнително изследване между социализма и капитализма и стига до следните изводи:

- „Индивидуалистичният стопански строй (т.е. капитализмът – ВС) се появява заедно със самата държава ..., а социализмът придружава индивидуализма, както сянката следва светлината“², т.е. като негова алтернатива, но не за да го замени, защото е недостоеен да стори това, а само да го стимулира и принуждава да се реформира и усъвършенства. (Някои от твърденията на проф. Поле биха могли да се оспорят, но в общи линии те са приемливи.)
- „Всеки колективизъм – пише той – неизбежно води в края на краищата до комунизъм с примитивните му инстинкти“³. По цитирания постулат на проф. Поле също би могло да се спори, но в основата си е приемлив в смисъл, **че всяко крайно, „чисто“ общество, както и комунизмът в частност, води до примитивизъм.**

Но не води ли също до примитивизъм и „чистото“ пазарно-капиталистическо общество, „чистият“ пазарен строй, където всевластен господар е свободният пазар, действащ като неумолим природен закон, глух и сляп към всякакви социално-духовни ценности и съобразяващ се само и единствено с постигнатите икономически резултати? Смятаме, че отговорът е твърдо „да“ – **свободният пазар действа като неумолим природен закон и не признава никакви други ценности освен икономическите резултати.** Именно по този начин **той влиза в конфликт със своя създател – разумът, интелектът, духовността, поради което човекът започва да губи най-човешкото у себе си и вместо да се отдалечава от останалите животин-**

¹ Сигурно проф. Л. Поле не е случаен автор щом го цитира в свои трудове и Л. фон Мизес.

² Поле, Л., Капитализъм и социализъм, прев. от нем., печ. „Витоша“, С., 1926, с. с. 16 и 18.

³ Пак там, с. 58.

ски видове започва да се приближава към тях. В този смисъл **пазарът с основание бива обвиняван като „убиец“ на културата или духовността и като фактор за „вулгаризиране“ и „зоологизиране“ на човека.** След като е общоприето, че „икономическите фактори (и показатели – ВС) по своята същност са аморални“¹ и при положение, че нашите действия и поведение са детерминирани или обусловени само и единствено от икономическа или материална изгода и интереси, то очевидно е, че подобно поведение и действие силно наподобяват и едва ли не се идентифицират с инстинктивното такова. От тук следва и радикалният извод, че **всички крайни или „чисти“ общества (в случая имаме предвид „чистия“ социализъм – комунизъм, от една страна, и „чистия“ капитализъм или пазарния строй, от друга страна) водят чрез своята едностранчивост и антидуховност, макар и по различни пътища, до едно и също място – „джунглата“.**

Очевидно е следователно, че:

Първо, крайните или „чистите“ общества, каквото се опитаха например да изградят съвременните крайни неолиберали през периода от началото на 90-те години на миналия век до настъпването на глобалната финансово-икономическа криза, не водят до добър край.

Второ, екуменизмът, макар и бавно, набира скорост и все по-настойтелно пледира за балансиране или конвергиране между световните религии и по-конкретно между християнството и азиатските религии – философии, т.е. между европейско-американското и азиатското мислене.

Трето, доколкото азиатското мислене и/или религии – философии, лансират и поддържат **идеята за „средния (благородния) път“**, споделяна и от Аристотел като „златна среда“, има сериозно основание да се обърнем с лице към тази азиатска идея, която не е чужда и на европейско-американското мислене. Неин аналог бе „новият курс“ (New Deal) на президента Фр. Д. Рузвелт, а така също т.нар. „социално пазарно стопанство“, „социалната държава на всеобщото благоденствие“, изградена въз основа на теорията на Дж. М. Кейнс за регулираната от държавата пазарна икономика. В научен оборот бяха и понятията „Смесена икономика“, „Трети път“, но „отляво“ ги третираха за скрита форма на капитализъм, а „отдясно“ – за скрита форма на социализъм.

Историческият опит, както и настоящият анализ показват, че ултра-либералния капитализъм на оцеляването (както го наричат някои автори), създава повече проблеми, отколкото решава. По определено казано, той решава материалните проблеми главно на т.нар. бизнес-елит, създава проблеми дори за средната класа, а тези, които са под нея, обикновено са мнозинство, което води борба за по-сносни условия на живот, а немалка част – дори за физическото си оцеляване.

В същото време **духовността се срива**, което засяга всички, цялото общество. **Стават отново актуални Ж. Ж. Русо и Т. Хобс, в смисъл, че „човек за човека е вълк“ и бизнес-обществото е „война на всеки против всички“.**

В литературата се напомня, че социалната държава на всеобщото благоденствие не е била превърната в живо дело от налудничави левичари, а от напредничави аристократи консерватори – О. Бисмарк, Фр. Рузвелт, У. Чърчил, К. Аденауер и други.

¹ Бланинг, М., цит. съч., с. 234.

Те са предприели съответните социални мерки не за да унищожат капитализма, а да защитят средната класа и да го укрепят.

Като че ли е крайно време да се престане с противопоставянето между държавата и пазара, който по същество е несъвместим с морала и духовността и колкото е по-свободен, в толкова по-голяма степен се проявява този му негативизъм – не само към морала и духовността като цяло, но и към държавата. Така че **девизът на здравия разум би могъл да бъде: „и пазар, и държава, и морал!“** и/или духовност по общо.

В случая като че ли е подходяща следната метафора или сравнение: колкото по-чиста е една отрова тя е толкова по-смъртоносна. Разредена обаче (с подходящи вещества) до определена степен, тя придобива животоспасяващи и животоосигуряващи качества, т.е. става лекарство. Нека не се „троем“ повече с „чистите“ общества, а се „лекуваме“ със „смесените“ такива.

Видяхме, че нито „чистият“ непазарен социализъм-комунизъм, нито „чистият“ пазарен капитализъм осигуряват оптимални условия за живот, те дори ни насочват обратно към джунглата. На или чрез смесена (т.е. на конвергентна) основа, се предоставят възможно най-добри условия за живот за възможно най-голяма част от съответната човешка общност.

Ако обаче приемем, че недостатъците или „дефектите“ на разума (за които говори Д. Лама) са фатални, тогава ни остава единствено неговата алтернатива – антидуховността, инстинктите, към които ни води „свободният“ пазар, „чистото“ пазарно общество.

Тезата, че колкото пазарът е по-свободен стимулите, които създава към труд и към повишаването на неговата производителност и ефективност, са по-силни, е вярна. Те стават дори зверски, но не може и да се отрече, че динамично и драстично се увеличава и неравенството в разпределението на нарастващото богатство, че расте броят и делът на обедняващите, мизерстващите „неудачниците“, „излишните“, „обременените“. Той (пазарът) може би се смята за надежден инструмент за „справянето“ с тях и за преодоляване на предизвиканото – не и без неговото съдействие, **„разминаване“ между природни и човешки ресурси**. Той (по думите на Н. Чомски) е достоен за възхвала механизъм и инструментариум само ако отговаря на интересите на властимащите и привилегированите. Затова в неистовия стремеж да се попадне в техния кръг обикновено се действа по правилото: „целта оправдава средствата“. Ако десоциализираме съзнанието си и гледаме само на едната „технологичната“ страна на пазара, той наистина би изглеждал достоен за възхвала технологичен механизъм и инструментариум. Но подобна едностранчивост противоречи на древно-китайското учение за Ин и Ян, на „фундаменталната дуалност“ (по Д. Форчън), на „великата диалектика“ (по Р. Тарнас), поради което е неприемлива. Природата ни е предоставила възможността да бъдем хора, човеци, а ние ѝ се противопоставяме ...

Ако „цивилизацията ... цялата планета ... се оказва в опасност от собствените си научни гении“¹, това не е новост доколкото „още през XIX век Емерсон предупреждава, че **научно-техническите постижения не носят задължително полза на човека**“². Но все пак няма кой да ни спаси от негативните им последици освен наука-

¹ Тарнас, Р. Цит.същ., с. 308.

² Пак там, с. 307.

та, нейните гении; именно на подобен изход разчита и се надява и Д. Лама (освен ако не ни се притече на помощ по-високоразвита извънземна цивилизация).

Р. Тарнас обаче допуска и друг изход-решение в смисъл, че **„всичко, което се случва и ни изглежда апокалиптично, може би ни води към съвършено нова ера и цивилизация, към съвсем нов мироглед, принципи и идеали – коренно различни от всички предходни“**¹.

Науката твърде често е превръщала мечтите и фантазиите в реалност, но за сега киборгите са само фантазия ... Ако обаче се върнем към библейската легенда за произхода на човека, ще си спомним, че не Бог, а Дяволът (Сатаната), макар и чрез лукаво изкушение, е осигурил на първочовеците, а следователно и на човешкия род като цяло, познанието, включващо и науката, и тогава нещата започват да изглеждат по съвсем различен начин ...

Въпросът обаче би могъл да се постави и на друга плоскост – не са ли Господ-Бог и Дяволът (Сатаната) религиозна форма, изражение и проявление на Ин и Ян, на „фундаменталната дуалност“, на „великата диалектика“, която е вездесъща, като материята и енергията, които преминават едва в друга? ...

Безспорно е обаче само едно, че очертаващото се бъдеще, повече ни тревожи и плаши, отколкото ни вдъхва оптимизъм. Дали единствената надежда не остава промяната не само на посоката на движение към бъдещето, но и цялостната ни култура или нещо като ново Възраждане, което да ни изведе от новото високотехнологично Средновековие? ... Каквато и посока да избираме, както и да възраждаме културата си, не бихме могли обаче да се абстрахираме от решаването на „уравнението“ на пророка Т. Малтус за баланс между природните ресурси и народонаселението.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Искаме да подчертаем главно две неща, а именно:

Първо, че законът на Грешам, според който лошите (непълноценните) пари изтикват от обръщение добрите (пълноценните) пари, с пълна сила важи и за културата в либерални или пазарни условия. Това ще рече, че колкото пазарът е по-развит и по-свободен, толкова в по-голяма степен той изтиква от социалната „сцена“ добрата, високоестетичната и хуманистичната култура и я заменя с уличната (по Х. Форд²), пошлата, кръчмарско-клозетната (по проф. Ю. Вучков), чалга-шоу (долнопробната) култура, културата на насието, ужасите, екшъните, секса, егоизма-хедонизма-евдонизма. Въпреки че капитализмът е тръгнал по своя път под флага на християнско-протестантската етика, морал и култура, но тя днес е станала едва ли не социално посмешище. Смятаме, че към антикултурната „пазарна машина“ спокойно можем да отнесем и прескъпата, сугестивна, нефункционална, натрапчива, досадна и преследващата и в съня ни вездесъща убийствена реклама.

¹ Пак там, с. 348.

² Вж.: Форд, Х., (основателят на „Форд-корпорейшън“), Интернационалните евреи, изд. „Жерава“, С., 2003.

Все по-често и по-тревожно се установява, че подобен път на антикултура не води до добър край, но в случая важи с пълна сила умотворението „кучето си лае, керванът си върви“. За съжаление от почти всички медии и пропагандатори и популяризатори на култура бълва „културна помия“, която се превръща в море, в което всички се давим, но децата и младото поколение почти са се удавили. Известно е от историята, че в миналото също е имало подобни културни кризи или морално-духовен разкол, който е преодоляван главно чрез запазеното морално-духовното съкровище от обикновените хора, от народа. Това е доказано по един забележителен начин от известният френски философ Мишел Монтен; твърдят го и много други автори след него. Тогава обаче не е имало така развит и толкова антикултурно настроен пазар, който комерсиализира културата, превръща я в антикултура или антикултурен опиум за доходоносен бизнес, макар че културата е създадена да извисява, а не да покварява. Но, за съжаление, **пазарът би ни превърнал и в античовеци, щом това осигурява печалба, изгода за определени пазарни субекти.**

Някои автори считат, че се преследват и по-далечни цели от неперсонифицирана супербогата общност, която се стремяла да стане господар на целия свят. Едни автори я наричат „златна мафия“¹, други „приватизатори на света“², един бивш английски министър ги нарича „онези с големите кесии“, на които служат министри и дори президенти и то на САЩ, а техни оръдия са прословутите международни финансови институции, чиято идеология и стратегия е т.нар. „Вашингтонски консенсус“. Тези финансови институции (МВФ и СБ) не са под контрола дори на ООН и някои ги наричат частни институции³. Днес не е мит, а реалност т.нар. **синархия**, която води своето начало от древен Египет⁴ и изразява идеята, че трябва да управляват определе-

¹ Вж.: Липс, Ф., Конспирацията срещу златото. Погледът на едни частен банкер зад кулисите на властта, пр. от немски, С., 2006.

² Вж.: Зиглер, Ж., Новите господари на света, С., 2003.

³ Вж.: прелюбопитното интервю с разследващият журналист Грег Паласт от 04.03.2002 г., публикувано в: „Тихи оръжия за безшумни войни“, с автор Бил Купър, изд. „Хелиопол“, С., 2004 г., с. 43 и следв., в което четем, че агенти на ЦРУ са хванати да транспортират дрога в САЩ (наричано „помощ за нашите съюзници“) и че Дж. У. Буш, който е бил близък с президента на прословутия „Енрон“, е лобирал лично по телефона пред двама латиноамерикански президенти за приватизация на активи, принадлежащи на техните страни, от американски компании и от „Енрон“ в частност, приватизирал водоснабдяването и електроснабдяването в по-голямата част на Л. Америка (и не само там, а дори и в Англия), как „продуктите“ и услугите на приватизираните естествени монополи се продават на цени десетки и дори над 100 пъти (!) по-високи от нормалните пазарни цени, как чуждите банки си осигуряват в развиващите се страни „кождерски лихви“ от 21 до 70 %, за зарабатващите 111 условия на шаблонните „споразумения“ с МВФ и СБ, за приватизацията – „варваризация“ (по Стилциц), за „ограбването на народите“ в рамките на „имперската икономическа война“ по либретото и под диригентството на прословутите международни финансови институции. Глобалните пирамиди от типа на „Енрон“ – пише в интервюто, „изгребват де що има ценно по света, започват да изгладняват все повече и да обръщат поглед (и) към Щатите ... (затова) сега има по-голяма причина за революция, отколкото през 1776 г.!", завършва това интервю, което се квалифицира от водещият го Алекс Джоунс като „мощна бомба срещу глобалистите и престъпната им дейност“, чрез която „систематично и преднамерено те изсмукват жизнените сили на народите по света“.

Вероятно подобни неща е имал предвид и Л. Тофлър, за да характеризира взаимоотношенията в съвременния свят като форма на „нов кадифен колониализъм“, който, за съжаление, клони към „кадифено робство“.

⁴ Вж.: Пикнет, Л. и Принс, К., Откровението на Сион, изд. „Бард“, С., 2007, с.428 и следв.

ни елити, към която не са безразлични многобройните тайни и полутайни общества, които я поддържат, стоят зад нея и я изпълват със съдържание¹. Като че ли т.нар. свободен пазар и „произвежданата“ и покровителствана от него антикултура, е един ефективен инструмент в ръцете на синархията.

Второ, дилемата на К. Сейгън (за която вече стана дума в изложението) би могла да се представи и така: **духовно възраждане или материалистично-хедонистично-евдемонистично падение в условия на суперсинархия.**

Някои автори отбелязват, че думата криза в древнокитайския език била означавала нещо като опомняне, преосмисляне, обновление, възраждане. Дано подобна роля изиграе и развихрилата се глобална финансово-икономическа криза. Нейната посестрима – Великата депресия, изигра преди около 90 години подобна роля. Може би помогнаха в това отношение и двете световни войни, а защо не и новото социалистическо общество в лицето на Съветския съюз, което от много хора се възприемаше като реализация на хилядолетните утопични мечти на човечеството за народно, равноправно и справедливо общество, дори като форма на реализация на царството Божие на земята, поне в началната му фаза, докато не бяха разкрити жестоките репресии на Сталиновия режим.

Великата депресия доказва, че прекаленият либерализъм-капитализъм не води до добър край; някои автори започнаха да го наричат „капитализъм на бедствията“². Не доведе до добър край и реалният социализъм, който се срути и саморазпадна, може би и поради това, че се стремеше да бъде колкото се може по-краен и по-„чист“ от остатъци и примеси на капитализма. В тази връзка или по този повод К. Попър казваше, че марксизмът-социализмът умря от много марксизъм и социализъм. Многого или прекалено многого либерален капитализъм доведе (засега) само до настоящата глобална финансово-икономическа криза, която предизвика не само антилиберална реторика, но и спешни антикризисни и финансово щедри програми и действия, които костват на данъкоплатците само в САЩ около 800 млрд. долара, а на данъкоплатците в целия свят – трилиони долари. Впрочем държавата по същество не е преставала да субсидира пазарния капитализъм. „Дойче веле“ неотдавна съобщи, че от 1950 г. до днес Германия е субсидирала ядрената си енергетика, която е в частни ръце, с около 200 млрд. евро. А тази практика е повсеместна.

Обстоятелството, че либерализмът пренебрегна своята идеология, прие тази на Кейнс, комуто в същото време отслужи панахида за годишнина от провала му, прибра милиардите от бюджета и цинично раздаде бонуси на провалилите се „едри риби“ или акули – бизнесмени. Гъвкавостта му да приватизира печалби и да социализира загуби е пословична; важното е да се запазят позициите на „властимащите и привилегированите“. Затова Л. Търоу казва, че капитализмът е съвместим дори с робството.

Парадоксът е, че в периода след Втората световна война, т.е. в периода на разгорялата се Студена война, която някои наричаха Трета студена (и/или тиха Трета све-

¹ Вж.: Хекеторн, Ч.У., Тайните общества на всички времена и народи в три тома, изд. „Мириам“, С., 2006-2007; Боголюбов, Н., Тайните общества на 20 в., С., 2005; Естулин, Д., Истината за клуба „Билдерберг“. Заговорът на свръхбогатите, С., 2008 и др.

² Вж.: Клайн, Н., Шоковата доктрина и възходът на капитализма на бедствията, изд. „Изток-Запад“, С., 2011.

товна) война, се стигна до известна конвергенция между социалистическият Изток и капиталистическият Запад. Първи, който започна да заимства от своя противник или по-скоро исторически „враг“, беше Западът. Имаме предвид главно две неща: **първо**, силно проявената през 50-те и 60-те години на миналия век на Запад мода за прилагането на краткосрочно /3 – 5 г./, средносрочно планиране /5 – 10 г./ и дългосрочно прогнозиране (над 10 години, като се обосноваваха и прогнозни хоризонти до 50 г.!). В почти всички западни държави се създадоха Агенции за национално планиране, а във Франция – Министерство на планирането, което съставяше и отчиташе изпълнението на 5 годишни национални планове и изготвяше средносрочни и дългосрочни такива. Разбира се, това (западно) планиране не беше директивно, а индикативно, с непрекъснат планов хоризонт и само в стойностно изражение, без натурални показатели. Направиха се опити за съставянето и на т.нар. национални бюджети, чрез които се планираха не само публичните, но и общите национални парични потоци. Силно се разви програмирането, като особена популярност придобиха американската система за планиране, програмиране, финансиране (PPBS – Planning, Programming, Budgeting System) и френската – Рационализиране на бюджетния избор (RCB – Rationalisation des choix budgétaires). Известна популярност придоби и т.нар. система за нулево финансиране (ZBBS – Zero, Base, Budgeting System).

Бе направен опит посочените системи, и главно първите две, да се приложат в системата за планиране на бившите социалистически страни под наименованието програмно-целево планиране, но повече се вдигна шум, отколкото се постигнаха определени чувствителни резултати. Днес в България се съставят само т.нар. тригодишни бюджетни прогнози и повече се говори за бюджетно програмиране, отколкото ефективно да се прилага, макар че на Запад средносрочното финансово планиране обхваща и по-дълги хоризонти.

Второ, социализмът по принцип е социално общество, но и Западът, доколкото беше социална държава и социално пазарно стопанство, се стремеше да не изостава в активната си и широкомащабна социална политика, родоначалник на която е Бисмарк. Доколкото Западът имаше по-ефективна икономика, дотолкова той имаше възможност и за по-добре финансово обезпечени социални програми и политика. От този период – около 60-те години на миналия век, е известна една крилата фраза на английския икономист У. Бевъридж, който казваше: „съвременната (социална) държава е поела грижата за всеки свой гражданин от люлката до гроба му“, която бе залегнала в почти всички учебници по онова време. И общо взето беше така. Освен това фондовете за социално осигуряване се формираха и използваха на колективно-солидарен принцип, който в неолиберални условия се промени на индивидуален – въведоха се индивидуални сметки за социално осигуряване на всеки осигурен, който започна да прави вноските си по своята лична сметка и да ползва от нея толкова, колкото е внесъл. Някои наричат това приватизация на социалното (включително здравното) осигуряване, но то просто е нов и коренно различен от стария принцип подход за изграждането и функционирането на фондовете за социално-здравно осигуряване. Системата на държавното социално-здравно осигуряване се запази, но до ограничено равнище, а който желае по-голяма степен на социална осигуреност, може

да я придобие на частно-пазарна основа, чрез системата на частните и корпоративни социално-осигурителни фондове.

Възраждат се и стари идеи (на Х. Спенсър и др.), че социалното осигуряване и преди всичко социалното подпомагане не е функция и задача на държавата, а на църквата и на частни благотворителни организации.

Така или иначе саморазпадналият се социализъм възприе идеологията, теорията и ценностите на своя бивш исторически враг и трябваше коренно да се преустрои или трансформира. Китай обаче, единствен засега, тръгна и върви по свой собствен уникален път. Там обявиха, че „без отваряне към света просто не може“¹, че „не е важно какъв цвят е котката, а дали лови мишки или не“, и възприеха принципа „една държава – две системи“: в икономиката – капитализъм, а в политиката – централизирано еднопартийно управление под ръководството на ККП (наброяваща около 9 млн. членове). Макар този модел да се наричаше от някои автори „дървено желязо“, той се оказва работещ и ефективен, поне до сега. Китайският път е уникален и няма аналог, освен ако не се приеме, че ККП, изпълнява функцията на китайски император. Вярно е, китайската държава е най-старата (от 1523 г.пр.н.е.) и е вече на около 3500 години, а китайската мъдрост е общопризната, но принципът „да разцъфтяват сто цветя, да се съревновават сто школи“ трудно би се съвместявал с еднопартийен режим, който противоречи на плурализма и диалектиката. Но бъдещето ще покаже...

Западът също се преустройваше, но – от един модел на регулирано от държавата стопанство към друг модел на максимално свободно пазарно стопанство, което не му е непознато, тъй като подобна форма на пазарна икономика е съществувала до Първата световна война. За разлика от Запада, Изтокът трябваше да преминава от едната в другата крайност, т.е. от непазарно централизирано–планово тоталитарно управление към максимално свободно пазарно стопанство, съчетано с политическа демокрация. По този повод Зб. Бжежински метафорично казваше, че те (социалистическите страни) трябва да правят от омлет яйца, тъй като подобен преход няма исторически аналог. Впрочем капитализмът също не е нещо ново и за бившите социалистически страни, но просто е позабравен след около 70 години социализъм в бившия Съветски съюз и около 45 години в другите социалистически страни; новите поколения нямат никакъв жив спомен за него. Затова някак си естествен „учител“ и „наставник“ за осъществяване на прехода или трансформацията се явяваше либерално-капиталистическият Запад. Той възприе по право и с готовност, желание и усърдие тази си роля и я изпълняваше главно посредством прословутите международни финансови институции, действащи под флага на т.нар. „Вашингтонски консенсус“, наричани от някои автори „икономическото НАТО“.

¹ Сяопин, Дън, Китайският път: реформи и стабилност, изд. „ЛиК“, С., 1999, с. 91 (моля, обърнете внимание на допълнението към заглавието – „реформи и стабилност“, защото у нас и другите бивши социалистически страни имаше реформи и хаос). Дали мъдрите китайци не целят мирен и стабилен преход, без хаос и ексцесии, каквито не бяха характерни за другите бивши социалистически страни. В тази възка възниква още един любопитен въпрос: дали решенията на Юлския пленум и ЦК на БКП от 1987 г. и пръкналият се възоснова на тях прословут Указ 56 за стопанската дейност не преследваха подобен цел, или не беше аналог на китайския път?

Настоятелните препоръки и съвети на Запада – „учител“ и „настойник“, бяха за осъществяването на т.нар. „шоков“ преход или „шокова“ трансформация, в съответствие с цитирания доклад „Ран-Тът“, издържан в духа на „Вашингтонския консенсус“, който е ръководно начало и за международните финансови институции. Известният американски икономист М. Фридмън също казваше, че на бившите социалистически страни са им необходими три неща: „Приватизация, приватизация и пак приватизация!“ и колкото по-бързо, толкова по-добре. Така стана моден „шоковият“ преход. Същият М. Фридмън след десетина години обаче гузно призна, че препоръката му е била неподходяща, защото в бързането не е имало време за изграждането на добра институционална основа за осъществяване на приватизацията и на т.нар. реструктуриране на икономиката, а и на цялото общество. Но „мандалото“ вече беше паднало ... Преходът, трансформацията или реструктурирането приеха в голяма степен форма и характер на криминална или поне на полукриминална мирна революция, последиците от която са ни добре известни.

От дистанцията на времето разбираме, че никой не поиска да се вслуша в разумните идеи на много западни автори да не се пришпорват и революционализират реформите на прехода, но никой и не искаше да ги чуе, защото **главната цел на Запада – „учител“-„наставник“ е била да се разруши до основи старата система, а какво ще се изгради върху руините ѝ ще каже Негово величество Инвеститорът т.е. Капиталът**, който е в техните ръце. Разбира се, че няма абсолютно никаква логика, особено от пазарни позиции, да се смята че Западът така ще ни помага и съдейства да изградим новата си реструктурирана икономика, че да започнем да им се пречкаме на глобалните пазари като техни конкуренти. Със закъснение прочетохмe А. Тофлър и разбрахме, че днес е налице „нов кадифен колониализъм“, а като че ли и „кадифено крепостничество“, дори „кадифено робство“. Забравихме и думите на Т. Хобс, че пазарният свят е „война на всеки срещу всички“ и тези на Русо, че „човек за човека е вълк“. Щом между хората е така, то би ли могло да не бъде така и между държавите, които проявяват национален егоизъм и обикновено винаги се съобразяват с интересите на националния и преди всичко на едрия бизнес, а се оказва, както видяхме, че те могат да се превърнат и в негови слуги. Ако перифразираме едно българско народно умотворение можем да кажем, че Западът помага, но в кошара не вкарва или може би в случая е налице вкарването в „пазарната кошара“, която се охранява от „вълците-инвеститори“ т.е. от парите, в края на краищата, които бизнесът, т.е. пазарът, осигурява.

България през 1988 год. беше достигнала около 5 хил. долара БВП на глава от населението и прилично стоеше в международния план. Сигурно е бил „надут“ или „напомпан“ този основополагащ икономически показател (въпреки критиките спрямо него), като имаме предвид как Н. Хрушчов е характеризирал съветската т.е. социалистическата статистика, според един западен автор – „страхотна е, казал Хрушчов, съветската статистика, тя отчита лайната като куршуми“ (с извинение за израза, но така е в оригинала). Въпреки всичко БВП на глава от населението падна след 1989 г. на мизерните 1000 долара на глава от населението – близо пет пъти!¹ А това си е

¹ Вж.: Великов, Н., Доходи и потребление на населението в България при прехода от реален социализъм към див капитализъм, С., 2010, с. 167.

абсолютна катастрофа. Нека припомним, че доброволно се изтеглихме от традиционните си пазари в Русия и в бившите съветски републики, а така също от арабските пазари. Опитавме се в следствие да се върнем на тях, но се оказа, че са заети ... Станахме демокрация и набързо демонтирахме загражденията по границата, за да се превърнем в разграден и неконтролиран „двор“, а след като станахме граница на ЕС се оказа, че пак се налага да правим или по-скоро да възстановяваме загражденията... Твърде много са неадекватните ни действия, меко казано, в условията на прословутия преход.

На всички ни е известно какво стана в промишлеността. Чухме и самопризнания, като „Приватизация на всяка цена“ и „Нашата задача не е да оправяме тази икономика, а да я рушим“¹ и фактически я разрушихме, като апетитните й „парчета“ бяха набързо приватизирани на многократно по-ниска от нормалната пазарна цена. Приватизацията специално на т.нар. „естествени монополи“ е в пълно противоречие с класическата икономическа теория и практика и е кошунствена спрямо българските граждани, които са подложени на издевателствата на монополистите-терористи, които методично преследват своята главна цел – все по-високи цени и все по-големи печалби. Видяхме от интервюто на разследващ журналист, че има монополни цени, достигнали равнище 100 пъти над нормалните пазарни цени!

Върхът на извършените национални престъпления и предателства като че ли е земеделието или по-общо селското стопанство, което е било едно от нещата (наред с армията, образованието, а така също историята и културата), с които България се е гордяла. Днес изнасяме твърде малко земеделски, а и животновъдни произведения, разбира се, и се храним главно с вносни такива (70%). Вярно е, че и с насилие са изграждани прословутите ТКЗС-та, чрез които се осъществи окрупняването на 12-те милиона парчета земя, които е имало в България до края на Втората световна война, но защо трябваше, и то със специален закон, също насила, да се разрушават и ликвидират? През кой период от развитието на България са били изоставени и са пустеели около 50 % от плодородните й земеделски земи, една значителна част от тях и поливни (над 10 млн. декара)?

След връщането на земеделските земи в „реални граници“ в България земеделската земя се „надrobi“ на около 25 млн. парчета и се наредихме, ако не на последно, то на едно от последните места в света по разпокъсаност на земеделските земи. След връщането на земеделските земи и животните селяните не можаха да реагират адекватно, тъй като техните дворове бяха престанали да бъдат стопански (дворове) и нямаша никаква земеделска техника, а и опитът им на частни земеделски стопани – и збледнял, дори беше изчезнал сред по-младото поколение. Спомняме си, че след връщането на земеделските земи ежедневниците публикуваха една снимка от село, недалеч от Сандански, която представляваше следната картинка: един дядо се впрегнал в хомота, заедно с магарето, а бабата държи ралото – орат си нивата, върната им от разтуреното ТКЗС. „Мила родна картинка“, която ни връща назад в твърде далечното и забравено минало.

¹ Купър, Б., цит.съч., с. 54.

С разтурянето и ликвидирането (със закон) на ТКЗС-тата и със закриването на училищата в голяма част от българските села бе прочетена смъртната им присъда. Изобщо животът в селата и градчетата коренно се промени в смисъл, че те започнаха (с редки изключения) прогресивно да се обезлюдяват и западат. Това не означава, че в големите градове всичко е наред, но все пак не е като в малките населени места. Свикнахме с гледката хората да ровят из кофите за боклук, но по повод на преброяването на населението и жилищният фонд ни бе показана по телевизията и друга невероятна покъртителна картина – как изваждаха бездомни хора от канализационните и топлофикационни шахти (където те „живеят“ на завет и на сравнително по-топло), за да ги преброят! Оказа се че само във Враца са около 30 души, включително и жени!

Като имаме предвид анекдотът за двата акъла на българина¹ – първият и вторият – да се успокоим, че всичко, което правихме до сега или поне доскоро, го правихме с първият си акъл. Като че ли започна да идва вторият акъл на българина, но в много случаи се оказва, че е твърде късно да се справим с безобразията, които бяха извършени в рамките на т.нар. преход, който ни доведе по думите на поета-политик Йосиф Петров до пОзорната икономика и дИвократията, а трябва да влезнем в „релсите“ на добрата пазарна икономика и добрата демокрация. Уж всички го желаем, а нещо не ни се удава да го постигнем, въпреки настояванията и натискът от вън (главно ЕС и САЩ). Това показва до каква степен на деформация са стигнали нещата у нас. Но ние сме длъжни, защото иначе не се очертава никакво бъдеще пред нас като нация и държава. Успокоително е, че се качихме на европейския „влак“, но дано не останем само обслужващ персонал в него.

Трето, реалният социализъм беше напълно затворена общност със своя собствена външноикономическа система – СИВ (Съвет за икономическа взаимопомощ) и военно-политическа такава – Варшавският договор. В политическо отношение се осъществяваха активни контакти между Изтока и Запада под лозунга за мирно съвместно съществуване и съкращаване на прекомерно големите количества натрупани оръжия. Социалистическата система постепенно се отвори в икономическо отношение към Запада и за посещения на западни граждани, главно като туристи или като форма на сътрудничество между институции.

След т.нар. застой на социализма от началото на 70-те години ръководителите на бившите социалистически страни се опитаха да подобрят неговата динамика и ефективност чрез провеждането на т.нар. икономически реформи, които започнаха в България на 01.04.1964 г. Те бяха от типа на Лениновата НЕП (Нова икономическа политика) или в посока на нещо като „пазарен социализъм“. На Запад тези реформи се квалифицираха от някои автори като „пълзящ капитализъм“. Върхът им у нас беше прословутият Указ 56 за стопанска дейност от 1988 г. Именно по Указ 56 започна първоначалната приватизация в България, която впоследствие бе регламентирана със

¹ Един от вариантите на анекдота е следният: Обикновен турчин направил голяма услуга на султана – спасил едно от децата му да не се удави в Босфора. Султанът наредил да го доведат в двореца, за да го награди и му благодари. Довели го, султанът го посрещнал подобаващо и го помолил сам да си избере наградата. Турчинът пожелал за награда акълът на българина. Султанът кипнал и за малко да изхвърлят турчина в Босфора, но в суматохата се разбрало, че той пожелал не първия, а втория акъл на българина. Тогава султанът се успокоил.

специален закон. В бившия Съветски съюз върхът на тези реформи бе т.нар. „перестройка“ на първия и последен президент на СССР М. Горбачов, от който започна динамичното саморазпадане на системата, квалифицирано от някои автори, и то западни, като „предаден“ или „продаден социализъм“.

Необходимо е обаче да се повтори, че правоверните марксисти гледаха на и оценяваха формите на конвергенция като „скрит капитализъм“, а правоверните либерали – като „скрит социализъм“. Реалният социализъм в края на краищата рухна, а либералният капитализъм прие курс (преди още да рухне окончателно социализмът) към супер-либерализъм, към „чист“ пазарен строй и/или „чисто“ пазарно общество. Този курс пък доведе до сегашната глобална финансово-икономическа криза, която отново постави на дневен ред проблемът за бъдещия модел на социално-икономическото развитие, който неизбежно клони към по-балансирано социално либерално стопанство и общество. То изисква „немирникът“ и „поразникът“ „свободен пазар“ да се постави под опеката на обществото в качеството му на единна политическа общност. Причините или основанията за това са две основни.

От една страна, имаме предвид слабостите, недостатъците, недъзите и пороците на свободния пазар. Те се изразяват главно в това, че провокират: а/ неவிжданo до сега в историята на капитализма социално-икономическо неравенство и разслоение, което продължава да се задълбочава и да създава все по-малко, но по-богати и все повече но все по-бедни, което пък генерира социални напрежения, конфликти и негативни социални явления и процеси; б/ антикултура и морално-духовен разкол, дори „зоологизирането“ на човека, на хората; и в/ десоциализация, влошаване качеството на т.нар. от Л. Търоу „социално лепило“. С други думи свободният пазар не е (само) „герой“ или „социално благо“, а (и) „антигерой“ или „социално зло“. Така че напълно споделяме тезата на бившия френски президент Фр. Митеран (и на други автори), че до определена „критична точка“ или „критична степен“ пазарът е полезен и „добър“. Изпълнява функциите на социално благо, но с преминаването на критичната си точка или степен придобива характер на социално зло¹.

От друга страна, в съвременните глобални условия почти всичко се глобализира, дори и най-консервативната обществена сфера – културата, чиито елемент е и религията. Някои автори дори считат, че именно от религията е възникнала идеята за глобализация, доколкото основните религии или поне някои от тях са разпространени в целия свят и техните църкви са мечтали и са се стремели да ги превърнат в световни т.е. в глобални.

Религиите обаче отдавна са почувствали необходимостта от някаква форма и степен на конвергенция, наричана екуменизъм. Някои гледат на екуменизма като глобализация на религиите и изграждането на единна глобална религия, което е изключително трудна задача. Въпреки това различните вероизповедания от дълго време дискутират по темата екуменизъм, за духовно-религиозното обединяване на всички хора в света. Все повече духовни и светски лица по-непосредствено се приобщават към идеята за „сближаване между европейско-американското и азиатското мислене“.

¹ Вж.: Манов, В., Уроците от българският преход, изд. „Сиела“, с., 2001, с. 81 и др.

Дори сегашният папа Бенедикт XVI смята, че „в края на краищата се върви към интеграция между азиатската духовност и християнската вяра“.

Щом това е така то неизбежно налага да се обърне необходимото внимание на характерната за азиатските религии и философии идея за „средния (благородния) път“, която, както вече споменахме, е споделяна и от Аристотел като „златна среда“. Впрочем тази идея не е чужда и на европейско-американското мислене. Аналогични на азиатската идея за „средния (благородния) път“ е „новият курс“ на президент Фр. Д. Рузвелт и „социалната държава на всеобщото благоденствие“, характерни за Европа след Втората световна война. Именно чрез „средния (благородния) път“ ще се освободи разума от пленничеството, крепостничеството или робството на безогледната алчност и съпътстващите я негативни явления и процеси, за които стана дума в предходното изложение, включително и от обезкултуряването и „зоологизирането“ на човека.

Ако перифразираме формулираната от К. Сейгън дилема, тя би изглеждала така: или поставянето на пазара под колективен общественно-политически надзор или той ще постави под пълен контрол всичко и всички ни, като господари-те му могат да се окажат твърде малък брой мегакорпорации, а всички останали – негови „зоологизирани“ роби. Както е казал световно известният английски историк Арнолд Тойнби, човечеството не се развива по предварително зададена културна схема и „всякога всичко е възможно“, но пък не зависи ли от нас, хората, какво може и трябва да приемем и допуснем и какво не? Ако ние – като разумни същества, не сме в състояние да изберем настоящето и бъдещето си, то изглежда, че разумът ни не е нужен..., щом е само „васал“ или „роб“ на пазара.

Всъщност, дилемата на К. Сейгън, в края на краищата, се свежда до: свободен пазар за антидуховни хора или регулиран пазар за духовни индивиди и общество?

ПАЗАРЪТ – ПРОДУКТ НА РАЗУМА, ГЕНЕРАТОР НА АНТИКУЛТУРА И ПРОВОКАТОР НА КОНФЛИКТИ И ИНСТИНКТИ

Резюме:

Уникално дуалистичното (духовно-материалното) и културно-политическото същество – човекът, е създал три „вечни“ основополагащи социални структури за организация и управление на обществата: държавата, религията с нейната църква и пазара (с неговия универсален инструмент – парите). Между тях е осъществявано както сътрудничество и взаимодействие, така и съперничество и борба за доминация и надмощие.

Антидуховният пазар се оказа напълно неадекватен на религията и църквата и едва ли не техен враг (да не забравяме, че враждата между тях е стара, тъй като още Христос е изгонил търговците от Храма). Пазарът бе обявен за несъвместим и с държавата и се обоснова необходимостта не само от „минимална държава“, но и от пълното „поглъщане“ на държавата от него. Той (пазарът) превърна всичко в предмет на сделка и покупко-продажба, включително духовните ценности и добродетели; комерсиализира политическия процес и се заговори за „политически маркетинг“ и „властови доходи“. За Л. Търоу и истината се оказва предмет на пазарна сделка, а О`Рурк – в духа на Т. Хобс, третира бизнеса, т.е. пазара, като „съвременна версия на война“. „Роди се“ и фразата „Всичко е бизнес, бизнесът е война“.

Пазарът наистина е „велик социален механизъм на цивилизацията“, но когато премине определена критична точка или степен в своето развитие, той се превръща от социално благо в социално зло, т.е. в генератор на антикултура, провокатор на конфликти, дори инстинкти, или в източник на „варваризация“ и „зоологизация“ на пазарните субекти в пазарното общество. Глобалната финансово-икономическа криза показва и доказва необходимостта от трансформирането на неолибералния девиз-дилема „пазар или държава?“ в реалистично-здравомислещата парадигма – „и пазар, и държава, и морал (или духовност по-общо)“. Защото (по Имануел Кант) без морал обществото губи своя човешки облик и смисъл.

MARKET – A PRODUCT OF REASON, A GENERATOR OF ANTI-CULTURE AND A PROVOKATEUR OF CONFLICTS AND INSTINCTS

Abstract:

Man, as a uniquely dualistic (spiritual and material) and cultural and political creature, has created three 'eternal' fundamental social structures for organization and governance of societies: State, Religion with its Church and Market (with its universal instrument – Money). These have been both in relationship of cooperation and interaction and in relationship of rivalry and struggle for domination and supremacy.

Anti-spiritual market has turned out to be inadequate to Religion and Church, and almost their enemy (Let us remember that hostility between them dates from ancient times, because already Christ expelled the merchants from the Temple). Market has also been declared incompatible with State and the need has been defined not only of a 'Minimum State', but of the full 'absorption' of State by it. It (market) transformed everything to subject of transaction and purchase and sale, including spiritual values and virtues; commercialized the political process and they began speaking of 'political marketing' and 'power benefits'. To L. Turow truth also appears to be the subject of market transaction, while O'Rourke – in the spirit of T. Hobbes, treats business, i.e. market, as 'a modern version of war'. The phase 'All is business, business is war' was also 'born'.

Market is really 'a great social mechanism of civilization', but when it passes a definite critical point or degree in its development, it transforms from social welfare to social evil, i.e. a generator of anti-culture, a provokateur of conflicts, even instincts, or a source of 'barbarization' and 'zoologization' of the market subjects in the market society. The global financial and economic crisis has indicated and proven the need for transformation of neoliberal slogan-dilemma 'Market or State?' to the realistic and reasonable paradigm – 'and Market, and State, and Morality (or Spirituality generally)'. Because (according to Immanuel Kant) without morality society will lose its human appearance and meaning.